

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan qayta
ro'yxatga olingan

2014-yil. 2-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

MUNDARIJA

DOLZARB MAVZU

Munishjon Hakimov. Adabiyot – abadiylik hunari.....3
Rahmatilla Karimov. O'quvchi bilimidagi bo'shliq5

DARS – MUQADDAS

Donoxon Usmonova. Tabiat – zo'r muallim.....7
Ravshanbek Egamberdiyev. Nazorat diktantini o'tkazish.....10
Mahina Ahrorova. «Tong yulduzi» taxallusli shoir kim?12

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Valijon Qodirov, Munira Shodmonova. Mumtoz adabiyot
sabog'i.....14
Nargiza Mingqulova, Feruza Tovboyeva. «Oltin yoruq»:
turkiy tilning muhtasham obidasi.....17

TADBIR SSENARIYSI

Saodat Qambarova. Yaxshilik va yashillik
bayrami19
Hikmatilla Urazbayev. Sinf dan tashqari mashg'ulot.....23

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz!25

TEACHING ENGLISH

English in the classroom.....28

ADABIY TAQVIM

Ulug'bek Dolimov. «Millat yo'lin ko'plashib obodlashaylik...»29

MUMTOZ ASAR

Alisher Navoiy: «Muhokamat ul-lug'atayn»32

TADQIQOTLAR

Oxunjon Safarov. O'zbek bolalar folklorida yalinchoq janri35
Gulmira Valiyeva. «Mehrobdan chayon» romanida
frazemalarning uslubiy-semantik xususiyatlari37
Abdurahim Nosirov. Proverbial frazeologizmlarning tasnifi39
Barno Qodirova. Lisoniy-madaniy xususiyatni
ifodalovchi so'zlar tahlili42

«BILIMLAR BELLASHUVI»GA TAYYORLANING

Barno Umarova. Ona tili va adabiyot fanidan nazorat ishlari44

HOSHIYADAN TASHQARI

Uldona Abdurahmonova. Vatanga e'tiqodi buyuk farzand.....46

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va
adabiyot ta'limi» dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning
tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-
mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilin-
maydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 10.02.2014-yilda topshi-
rildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz
bichimi 60x84^{1/8}. Shartli bosma tabog'i 6,0.
«Times» garniturasida. 10, 11 kegl. «Art Paper
business» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Rahimboboyev ko'-
chasi, 50-uy, 2-kv.

Buyurtma № . Adadi 12530 nusxa.

ULUG' AJDODLARGA SO'NMAS EHIROM

Prezidentimiz Islom Karimov «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» kitobida ta'kidlaganidek, «ma'naviyat – insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir».

Bu fazilat insonda o'zini, ajdodlari merosini o'qish va uqish bilangina shakllanadi. Shu kunlarda mam-lakatimizda ulug' mutafakkir ajdodlarimiz Alisher Navoiyning 573 yilligi va Zahiriddin Muhammad Boburning 531 yilligi keng nishonlanayotganida ham ushbu fikr yana bir bor o'z isbotini topmoqda.

7-fevral kuni "Turkiston" saroyida O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tomonidan O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, Respublika Ma'naviyat targ'ibot markazi, Badiiy akademiya, Matbuot va axborot agentligi, "Tasviriy oyina" ijodiy uyushmasi va boshqa qator tashkilotlar bilan hamkorlikda g'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy tavalludining 573 yilligiga bag'ishlab "Nazm va navo" kechasi musiqali-ma'rifiy tadbir bo'lib o'tdi.

Unda yozuvchi va shoirlar, adabiyotshunos olimlar, ma'naviyat targ'ibotchilari, o'qituvchilar, tabarruk onaxon va otaxonlar, iqtidorli talaba-yoshlar ishtirok etdi. Ma'rifiy kechada shoir ijodiy merosining ona tilimiz, adabiyotimiz, shuningdek, yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishdagi o'rni va ahamiyati haqida so'z yuritildi. Ulug' shoir g'azallaridan namunalar o'qildi, uning asarlari bilan aytiladigan qo'shiqlar ijro etildi.

Saroy foyesida Alisher Navoiy hayoti va ijodi, boy adabiy merosiga bag'ishlangan tasviriy va amaliy san'at ko'rgazmasi tashkil etildi.

7-fevral kuni O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy adabiy merosini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy anjuman bo'lib o'tdi. Unda adabiyotshunos olimlar, ijodkorlar, yosh tadqiqotchilar, ommaviy axborot vositalari vakillari ishtirok etdi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti direktori, filologiya fanlari doktori N.Mahmudov, adabiyotshunos olimlar S.G'aniyeva, I.Haqqul va boshqa tadqiqotchilarning Navoiy ijodida ma'rifat talqini, badiiy matn va nashr muammolari, ustoz-shogird munosabatlari, "Devoni Foniyo"ga bag'ishlangan va boshqa mavzulardagi ma'ruzalari tinglandi. Alisher Navoiy ijodini o'rganishda xalqaro hamkorlik yuzasidan fikr-mulohazalar bildirildi.

Shuningdek, tadbir doirasida "Sharq" nashriyat-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati tomonidan nashr etilgan «Abadiyat gulshani» deb nomlangan yangi kitob taqdimoti o'tkazildi. Ushbu kitobdan navoiyshunoslikka oid maqolalar, shoir g'azallaridan namunalar o'rin olgan.

9-fevral kuni Alisher Navoiy nomi bilan ataluvchi O'zbekiston Milliy bog'ida shoir tavalludining 573 yilligiga bag'ishlangan tadbir bo'lib o'tdi. Unda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a'zolari, Qonunchilik palatasi deputatlari, turli vazirlik va idoralar, ijodiy uyushmalar va jamoat tashkilotlari mutasaddilari, ma'naviyat targ'ibotchilari, o'qituvchilar, mahalla faollari, talaba-yoshlar ishtirok etdi.

O'zbekiston xalq artisti A.Rafiqov «Farhod va Shirin» dostonidan parcha o'qidi. Navoiy g'azallari bilan aytiluvchi qo'shiqlar ijro etildi. Shoir g'azallarini Toshkent davlat sharqshunoslik instituti talabalari ingliz, nemis, fransuz, yapon, koreys tillarida o'qib berdi. Shuningdek, Navoiyga bag'ishlangan she'rilar ham o'qildi.

Tadbir ishtirokchilari Alisher Navoiy haykali poyiga gullar qo'ydi.

Mamlakatimizning umumiy o'rta ta'lim maktablarida ham ulug' alloma shoirlar ijodiga bag'ishlangan madaniy-ma'rifiy kechalar, uchrashuvlar bo'lib o'tmoqda. Ulardan biri poytaxtimizning Uchtepa tumanidagi 297-umumiy o'rta ta'lim maktabida "Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur g'azaliyoti muxlisiman" mavzusida tashkil etildi. Unda ona tili va adabiyot o'qituvchisi Dildora Jamolova bu ikki buyuk shaxsning ijodi buyuk xazina ekanligi, asarlarining milliy adabiyotimizda tutgan o'rni, o'quvchilar ma'naviyatini yuksalishida o'rni beqiyosligini ta'kidladi.

O'quvchilar shoirlar g'azallarini o'qishdi, sahna ko'rinishlari ijro etishdi. 7-sinf o'quvchilari tomonidan aytilgan maqom yig'ilganlarda katta taassurot qoldirdi.

Tadbir haqiqiy ziyo, ma'rifat va ma'naviyat kechasiga aylanib ketdi.

**O'ZA va muxbirlar xabarлари
asosida tayyorlandi**

Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса.

Агар бу улуг зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир.

Ислом КАРИМОВ

АДАБИЁТ – АБАДИЙЛИК ҲУНАРИ

Ҳақиқий адабиёт кишини инсонпарварликка ундайди, руҳни озиклантиради. Низомиддин Мир Алишер Навоий ижоди билан яқиндан танишган ўқувчи бу фикрни инкор эта олмаслиги аниқ. Шунинг учун Алишер Навоий ижодини ўрганиш, уни ёшларга ўргатиш барча даврларда бўлгани каби бугун ҳам муҳимдир. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти бўлим мудири, филология фанлари доктори, навоийшунос олим Иброҳим ҲАҚҚУЛ билан бўлган суҳбатимиз шу ҳақда бўлди.

– **Юртимизда фарзанд тарбияси, уни баркамол вояга етказишга алоҳида эътибор билан қаралади. Албатта, боланинг маънан улғайишида адабиётнинг, санъатнинг ўрни катта. Устоз, ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашда буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодининг ўрни қандай?**

– Комиллик, аввало, инсоннинг хулқи, кўнгли ва руҳини тарбиялаб камолга етказиш дегани. Адабиётсиз ёки адабиёт таъсирига беписанд қараб бу ишни уддалашнинг умуман иложи йўқ. Инсон қалби ва руҳини ўзгартириш ҳамда янгилаш адабиётнинг доимий ҳунари. Бу – ёш авлод тарбияси учун бағоят қудратли куч.

Таълим-тарбия, шахс ҳуррияти ва бутунлиги, инсоннинг Ҳақ ва халқ олдидаги бурчи, уни ҳалол ва виждонан бажариш сингари масалалар мутафаккир бобомиз асарларининг бош асоси ҳамда моҳиятини ташкил қилади. Навоийга кўра, комиллик сип-силлиқ, баландпарвоз ёхуд китобий гапларни айтиш ва такрорлаш эмас, балки ўзингдаги ноқислик, кўзга ташланавермайдиган камчиликларни сабот ила бартараф этиб боришдир. Унингча, комил киши албатта «ўз нуқсин исбот айлагай». Навоийнинг комиллик ҳақидаги фикр ва тушунчалари, асосан, тўрт устувор асосга таянади. Булар ахлоқ гўзаллиги, қалб поклиги, руҳоният юксаклиги ва тафаккур балоғати.

Улуғ шоир баркамол, бутун инсон деганда нафсу ҳаво хуружларидан ғолиб чиққан, маънавий-руҳий эркинликка соҳиб инсондаги янги ва ибратга лойиқ «Мен»ни назарда тутган. Бу «мен» ва «менлик» энг собит ва нурли дунёвий ҳамда илоҳий ҳақиқатларнинг бош меҳваридир. Шунинг учун Навоий шеърлятида тасвирланган комил шахс му-

аммоси ўрганилганда ана шу «Мен»нинг ботиний ҳаёти, ундаги ўзгариш ҳамда изтироб тамойилларига алоҳида диққат қилиш зарурдир.

– **Маълумки, улуг мутафаккир Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди умумий маънода собиқ тузум ҳукумронлиги даврида ҳам умумтаълим мактабларида ўқитилган. Мустақилликдан сўнг улуг аллома ижодини ўрганиш борасида қандай ютуқларга эришилди? Таълим тизими олдида бу борада қандай муаммолар бор? Сизнингча, уларнинг ечими нималарда кўринади?**

– Алишер Навоий ҳаёти ва илмий-адабий меросини наинки мактаб, лицей, коллеж, балки олий ўқув юртларида ўқитиш ва ўрганишда ҳам эътиборга лойиқ ютуқларга эришилди. Чунки, буюк санъаткор ижодиётига сиёсат, зўравон мафкура «кўзойнаги» билан қараш мустақилликдан сўнг умуман барҳам топди. Шоир асарларининг миллий, диний, тасаввуфий «қатлам»ларини ёшларга бемалол тушунтириш, атрофлича талқин қилиб беришни авваллари тасаввурга ҳам сиғдириб бўлмасди. Энди эса Навоий китобларини тўла миқёсда ўқиб-ўзлаштириш ва эркин мушоҳада этиш учун барча шароит мавжуд. Бу ўринда Навоийдан сабоқ берадиган муаллимларнинг ҳам билим даражаси, маданий имконияти ва имтиёзларини жиддий ўйлаш, айна соҳадаги ишларни доимий такомиллаштириб бориш тақозо этилади.

– **Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида мутафаккир ижодини тадқиқ этиш, уни ўқувчиларга янада тўлиқ етказиш борасида қандай ишлар амалга оширилмоқда?**

– Буюк мутафаккир бобомиз номлари билан аталган бизнинг Тил ва адабиёт институти-миз навоийшунослик илмининг ҳам бош маркази

хисобланади. Навоий асарларини нашрга тайёрлаб, халққа етказиш ва илмий тадқиқотлар яратишда шу илм даргоҳида бағоят кўп ишлар амалга оширилганки, уларни номма-ном санашнинг ўзи анча вақтни олади.

Мустақилликдан сўнг бўлимимиз ходимлари Навоийнинг шеърий, насрий ва илмий меросига бағишлаб юзлаб илмий, илмий-оммабоп мақола, ўнлаб рисола, илмий тўплам ва китобларни эълон қилдилар. Уларнинг кўпчилиги ўқувчиларда алоҳида қизиқиш пайдо қилганлиги қувонарли, албатта. 2011 йилда 10 жилдлик Алишер Навоий тўла асарлар тўплами нашрдан чиқди. Буни юртимиз илмий-маданий ҳаётидаги алоҳида бир ҳодиса ўлароқ баҳоланса янглиш бўлмайди.

Шу кунларда икки жилдлик «Навоий қомуси»ни яратиш мақсадида қизғин иш олиб борилаётир. Хуллас, қиладиган ишларимиз кўп...

– **Албатта, Навоий ижоди бутун дунё олимпларини ҳам қизиқтириб келади. Шу маънода бугунги кунда дунё навоийшунослиги шаклланди, деса бўладими? Умуман, айти соҳадаги халқаро тажрибалар барчани қизиқтириши табиий.**

– Жаҳон адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўша олган санъаткорлар каби Шарқ ва Ғарб дунёсининг бир қанча мамлакатларида Навоийнинг ҳаёти ва ижодиёти ўрганилиб, асарларидан баъзи бирлари таржима қилинган. «Дунё навоийшунослиги» деган тушунча тўла ривожланди дейиш қийиндиру, аммо Туркия, Эрон, Россия, Хитой сингари қатор ўлкаларда навоийшунослик бундан бир неча ўн йиллар муқаддам қад ростлагани илм аҳлига сир эмас. Ҳозирги бош масалалардан бири Навоий ижод намуналарининг ер юзидаги энг нуфузли тилларга таржима қилиниши ва уларнинг тадқиқи билан кечикмасдан машғул бўлишдир.

– **Ёшлар билан бўлган суҳбатларда устоз олимплар томонидан Навоийни, умуман, мумтоз адабиётни тадқиқ этишда янгича ёндашувлар лозимлиги ҳақида гапирилади. Айтингчи, Навоий ижодиётини тадқиқ қилишда, аввало, нималарга диққат қилмоқ керак?**

– Навоий шеърияти энг аввало, маълум бир ижтимоий, сиёсий, маданий муҳит маҳсули. Бу шеърият наинки туркий, балки форсий адабиёт анъаналари заминидан тараққий топган. Одатда, муҳташам ва маҳобатли қаср ё саройларга бир эмас, бир неча нақшкор эшиклардан кирилади. Худди шунга ўхшаб Мир Алишер адабий, илмий ижодиётига ҳам бир қанча йўл ва эшиклардан кириб борилади. Улардан бири, балки дастлабки туркий адабиётда қўлга киритган тажриба ва адабий анъаналардир. Илмда бу ҳақда баъзи фикр-мулоҳазалар ўртага ташланиб, тадқиқотлар ҳам амалга оширилган. Бироқ ушбу мавзуни ижтимоий, маданий, диний, сиёсий тамалга боғлиқ равишда теран ҳамда муфассал ўрганмоқ

зарур. Навоий даҳосининг туб замини ва бешиги туркий тил, туркий тафаккур, туркий адабиётдир.

Навоийнинг форсий адабиётга муносабатига келсак, шоир болалик чоғлариданоқ форс шеъриятининг гўзал, ҳаётий намуналари билан танишиб, улардан баҳра олган. Аммо тақлид, таъсир завқини Навоий жуда эрта ортда қолдириб, ижодий мусобақа ва янгилик илҳоми билан ишга киришиб кетган. Илҳом банда илоҳий кашфга йўл очиб борганини ҳам таъкидлаш жоиз.

Алишер Навоий бадиий ижодда инсон қавмидан нима олган бўлса, унинг кўнгилдан ўзлаштирган; одам тўғрисида у нима ёзган бўлса, унинг руҳ овозини тинглаб, ботиний ҳолларини жуда аниқ идрок этиб ёзган. Буюк шоиримизнинг кўнгилга, руҳ ва ҳол сир-асрорига қайта-қайта мурожаат қилиши шундан. Мутасаввифларнинг «*Сенга ҳолидан фойда етмаганнинг фикридан ҳеч қандай наф тегмайди*», деган сўзларининг ҳақиқатини Навоий мукаммал англаган. Чунки у ориф шоир сифатида ҳам худди руҳга ўхшаб ҳолнинг илоҳий асоси ва хусусиятларига иштибоҳсиз ишонган. Ана шуларни ҳам тадқиқ айлаш лозим.

– **Навоий ижодиёти ва ёшлар тарбияси мавзусида тўхталиб ўтсангиз.**

– Ёшлар тарбияси – бу, мактаб, илм-фан ва комилликка ғамхўрлик демак. Мактаб том маъноси ила таълим-тарбия ва илм ўчоғига айлантирилмас экан, навқирон авлодга қараганда ёши улуғлар бундан кўпроқ зарар кўради. Яъни:

Чу ёшларга боғланса мактаб йўли,

Бўлур гун қариларга мазҳаб йўли.

Ёки Навоийнинг мана бу сўзларини олайлик:

«Ёрлик қайда кетди ёронлар?

Йўқ мусулмонлик, эй мусулмонлар!»

Дўстлик, меҳр-муҳаббат, шафқат ва муруват ўртадан кўтарилса, мусулмонликнинг нима қиймати ё аҳамияти қолади? Қуруқ гап, нафсоний найрангларга ким ишонади? Навоий ҳамма жойда, ҳамма кори ҳолда сўз ва фикрининг исботи ўлароқ фаолиятга урғу беради. Ҳар қандай ёмонликка қайсидир гўзал фазилат, хислат ёхуд амални қарши қўяди:

Сен агар зоҳир эттинг итликни,

Мен сенга кўрсатай йигитликни.

Бундай сўзлардан юрак яйраб, қувват олади. Демак, ёшларга Навоийдан сабоқ берадиган муаллим биринчи галда маърифат, ҳол ва амал бирлигига алоҳида аҳамият бермоғи, адабиётни чин дилдан севиши, унинг ҳиссиёт ва руҳ тажрибаси эканлигини ҳам унутмаслиги зарур. Адабиёт – абадийлик ҳунари. Ўзининг тажрибаларида Навоий тўла-тўқис исботлаган ушбу ҳақиқатни эсдан чиқармаслик шахсни миллат, юрт, келажак ишларига илҳомлантиравериши шак-шубҳасиздир.

Суҳбатдош: Мунисжон ҲАКИМОВ

Раҳматилла КАРИМОВ,
Жиззах ВПКҚТМОИ ректори,
педагогика фанлари номзоди

Ўқувчи билимидаги бўшлиқ: уни аниқлаш ва тўлдириш йўллари қандай?

“Таълим олаётган барча ўқувчининг билимни тўлиқ ўзлаштиришига эришиш мумкинми? Чет эл олимларининг аниқлашича, 5 фоиз ўқувчи дастур талабидан илгарилаб билим олишга эга бўлади, 5 фоиз ўқувчининг эса дастурни умумий тартибда ўзлаштиришига кучи етмас экан. Демак, ўқитувчи синфдаги 95 фоиз бола билан муваффақиятли ишлай олади.

Дастурдаги билимлар ҳажмининг 70 фоизини ўқувчиларнинг барчаси ўзлаштиради, тўлиқ ўзлаштиришга эришилди, деб ҳисоблаш мумкин. Чунки олимларнинг фикрича, шу даражадаги билимни ўзлаштирган ўқувчи қолган маълумотларни мустақил ўзлаштириш имкониятига эга бўлади” (“Халқ таълими” журнали. 6-сон. 2002 йил. 78-бет).

Узоқ йиллик илмий-педагогик кузатишлардан маълумки, ҳақиқатан ҳам фанлардан бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар билан шуғулланиш ва бўшлиқларни тўлдириш борасида кўпгина илмий-методик ишлар амалга оширилган. Бироқ, энг аввало, ўқувчи билимидаги бўшлиқларни аниқлаш ва уларни тўлдириш борасида қатор камчиликлар мавжуд.

Давлат ва жамият таълим муассасалари олдида ижтимоий буюртма қўяди. Шунингдек, ўша таълим муассасалари томонидан тайёрланадиган кадр эгаллаши лозим бўлган ижтимоий сифатларнинг минимал чегараси (ДТС) ҳам белгилаб қўйилган.

Бугун таълим муассасаларида ижтимоий буюртма қандай бажарилляпти, яъни ижтимоий сифатларнинг минимал чегараси ўқувчилар томонидан қандай ўзлаштирилмоқда? Олинган натижалар, уларнинг таҳлиллари ўқувчиларнинг фанлардан ДТС ва ўқув дастури талабларини ўзлаштириш даражалари бирмунча паст эканлигини кўрсатмоқда. Ушбу муаммони ҳал этиш учун таълим муассасасида фан ўқитувчилари томонидан қуйидаги ишлар амалга оширилиши зарур:

1. Синфлар бўйича фанлардан мавзулар кесимида ўқувчилар эгаллаши мажбурий бўлган билим, кўникма ва малака (БКМ)ларни аниқлаб олиш.
2. Аниқланган БКМларни метод бирлашма йиғилишида муҳокама этиш.
3. Ўқитувчининг тақвим-мавзу режасига БКМларни алоҳида бўлим қилиб киритиш.
4. Ота-она ва ўқувчиларга фанлардан ўқувчилар эгаллаши мажбур бўлган БКМлар тўғрисида тушунча ва маълумотлар бериш.
5. Ўқувчилар билимидаги бўшлиқларни аниқлаш мақсадида ўтилган мавзулар бўйича БКМлар ва асосий тушунчалар юзасидан назорат материалларини тайёрлаш, шу асосда кўп вариантли назорат материаллари банкни яратиш.
6. Ўзлаштирилмаган БКМлар асосида ҳар бир ўқувчи билимидаги бўшлиқлар рўйхатини тузиш.
7. Синф хонасидаги алоҳида жойга мавзулар кесимида ўқувчилар эгаллаши мажбурий бўлган БКМлар рўйхатини илиб қўйиш.
8. Ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши мураккаб (қийин) бўлган БКМларни белгилаб олиш.

9. Бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар рўйхатини синфлар ва фанлар кесимида тузиш.

10. Бобларни ўтиш вақтида ой ва чорак давомида ўқувчи қайси мавзуларни ўзлаштириши қийин кечаётганлигини аниқлаб бориш.

Мавзу юзасидан ўқув дастури, стандарт талаблари асосида ўқувчилар эгаллаши зарур бўлган тушунча, билим, кўникма ва малакаларнинг ўзлаштириш йўллари аниқлаш қуйидаги тармоқлашда кўрсатилган:

Тармоқлашда кўрсатилган кетма-кетликда иш олиб борилганда қуйидаги натижаларга эришилади:

- ўқувчиларнинг фанлардан ўзлаштириш самарадорлигини муайян (ўқув чоракларида) бир давр ичида аниқлаш имконияти яратилади;
 - ўқув қўлланмасининг маълум бир қисми, бўлими, бобда олинган ахборотлар қай даражада ўзлаштирилгани аниқланади;
 - ўқув дастури ёки дарсликдаги бир қисм машғулотлар ўтказилгандан кейин ўқувчи ўзлаштиришидаги ютуқ ва камчилик, бўшлиқлар ойдинлашади;
 - эгалланган билимларни қиёслаш, солиштириш, самарадорликни ошириш, камчилик ва нуқсонларни белгилашда қулайлик яратилади;
 - ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўз камчилик ҳамда хулосаларини белгилаб олишига, қайси йўналишда кўпроқ ишлаш лозимлигини аниқлашга ёрдам беради;
 - муайян синф, мактаб, ҳудудда у ёки бу фанни ўқитиш самарадорлигини аниқлашга имкон туғдиради;
 - таълим муассасаси педагог ходимлари қайси йўналишларда амалий-методик ёрдамларга муҳтожлиги аниқланади.
- Ўқувчилар билимидаги бўшлиқлар мазкур йўллар билан аниқлангандан сўнг фан ўқитувчиси ва синф раҳбари ҳамкорликда ўқувчининг ўзлаштиришига таъсир қилувчи омиллар (сабаблар)ни излаши, аниқлаши ва шу асосида у билан шуғулланиши лозим.
- Ўқувчиларнинг ўзлаштиришига таъсир этувчи омилларни иккига ажратиш мумкин: бевосита ўқувчининг шахсига боғлиқ бўлган (субъектив) ички ва ўқувчи

боғлиқ бўлмаган (объектив) ташқи омиллар.

Ички омиллар:

1. Шахсни тарбиялашдаги (шахс ахлоқий фазилатларининг ривожланишидаги; шахснинг ўқитувчиларга, жамоага, оилага ва ҳоказоларга нисбатан муносабатидаги) камчиликлар.

2. Шахснинг психик ривожланишидаги (шахс интеллекти, иродасининг сустривожланганлиги, шахснинг эмоционал соҳалари, билишга бўлган қизиқишлари, эҳтиёжларининг талаб даражасида эмаслиги) камчиликлар.

3. Биологик ривожланишдаги (сезги органларидаги камчиликлар, жисмоний дармонсизлик, ўқувчига салбий таъсир қилувчи олий нерв фаолиятининг хусусиятлари, психопатологик ўзгаришлар) етишмовчиликлар.

4. Шахснинг ўқиш тажрибасидаги (билим ва махсус маҳоратларда, ўқув меҳнати малакаларидаги) етишмовчиликлар.

5. Ўқувчи томонидан кўп қабатли дарсларнинг қолдирилиши (узрли, узрсиз).

6. Ўқувчида ўқишга нисбатан ички мотивациянинг йўқлиги.

Ташқи омиллар:

1. Мактаб таъсири (ўқитиш жараёнидаги, ўқувчига индивидуал ёндашишдаги; мактабнинг – ўқитувчилар, ўқувчилар жамоаси ва бошқаларнинг тарбиявий таъсирлари)даги камчиликлар:

- мактаб моддий-техник базасининг ҳолати;
- педагог ходимларнинг касбий тайёргарлиги ва маҳорати.

2. Мактабдан ташқаридаги муҳит (мактабдаги тенгдошлар, турар жойдаги болалар ва катталар)нинг таъсиридаги камчиликлар:

- ўқувчининг уйда дарс қилиши учун яратилган шарт-шароит;
- ўқувчининг ўқишига ота-онасининг эътибори;
- ўқувчининг ўқув қуроллари билан тўлиқ таъминланганлиги;
- оиладаги муҳитнинг соғломлиги.

Шунингдек, оилавий шароити, фанга бўлган қизиқиши ёки тарбияси, ахлоқий каби маълумотларнинг аниқлиги ўқитувчи ва ўқувчи мулоқотининг самарали ташкил этилишини таъминлайди. Шу боис ўқитувчи дастлаб ўқувчининг ўзлаштириш олмастик сабабини аниқлаши ва шу асосида у билан шуғулланиши лозим.

Мактабда бўш ўзлаштирувчи ўқувчининг бўлиши бугунги кунда мактаб жамоасининг муаммоси ҳисобланади. Бунинг учун эса барча фан ўқитувчилари доимий ҳамкорликда ва узвий боғланишда ишлаши талаб этилади. Шундагина таълим ва тарбияда сифат ўзгаришига эришиш мумкин.

Шунинг учун мактабда бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар билан ишлайдиган ўқитувчи ва ўқувчилардан иборат ҳамкорликда доимий иш олиб борадиган ишчи гуруҳ тузиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу ишчи гуруҳ қуйидаги ишларни мувофиқлаштириб боради:

Мувофиқлаштириш орқали қуйидаги ишлар амалга оширилади:

1. Ўқувчилар билимидаги бўшлиқ ва уларни келтириб чиқарувчи омиллар аниқланади.

2. Ўқувчилар билимидаги бўшлиқларнинг сабабларидан ота-оналар ҳабардор қилинади. Бевосита ота-онага боғлиқ бўлган омиллар устида ҳамкорликда ишланади.

3. Мактаб ёшлар етакчилари ташкилотига бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар рўйхати берилади. Ўқувчилар турли хил фан тўғрисидаги жалб этилади. Ўқувчининг бўш вақти тўғри режалаштирилади. Шу режа асосида фаолият юритишига кўмаклашилади ва назоратга олинади.

4. Фан ўқитувчиларининг синф раҳбарлари билан ўзаро олиб борилаётган ҳамкорлик ишлари ва уларнинг вазифалари белгилаб олинади.

5. Синф раҳбари ва фан ўқитувчиларининг ота-оналар билан ҳамкорлиги тизимли ва мақсадли ташкил этилади.

6. Синф раҳбари ва фан ўқитувчиларининг ёшлар етакчилари билан ҳамкорлик ишлари белгиланади.

7. Синф раҳбари ва фан ўқитувчиларининг куни узайтирилган гуруҳ ҳамда коррекциялаш гуруҳлари раҳбарлари билан ҳамкорлиги таъминланади.

8. Юқори ҳамда қуйи синфдаги аълочи ўқувчилар билан фан ўқитувчиси ва синф раҳбарларининг ўзаро ҳамкорлик ишлари йўлга қўйилади.

Мактаб директорининг таълим-тарбия ҳамда маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосарлари томонидан ушбу гуруҳ аъзоларининг таркиби, иш фаолияти, натижалари ташкиллаштирилади ва уларнинг ишлари назорат қилинади ҳамда мактаб педагогик кенгаши йиғилишларида гуруҳда олиб борилаётган ишлар юзасидан ҳисоботлар тинглаб борилади. Шундагина ўқувчилар билимидаги бўшлиқларни бартараф этишга эришиш мумкин.

Donoxon USMONOVA,

Respublika ixtisoslashtirilgan musiqa va san'at
akademik litseyining oliy toifali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,
Xalq ta'limi a'lochisi

TABIAT – ZO'R MUALLIM

ona tilidan integratsiyalashgan mustahkamlash mashg'uloti (5-sinf)

Darsning maqsadi:

– mustahkamlash darsi asosida o'quvchilar bilimidagi bo'shliqlarni aniqlash va to'ldirish;

– darsni jonli tabiat bilan bog'lash orqali o'quvchilarda tabiatga muhabbat hissini uyg'otish, uning har bir ne'matini ko'z qorachig'idek asrashga o'rgatish;

– o'quvchilarning tezkorlik, intizom, mantiqiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish.

Darsning usuli: interfaol usullar, aqliy hujum, t-texnologiyasi, ijodiy yondashuv.

Darsning shakli: tabiat bo'ylab bilimdonlik sayohati.

Darsning jihozi: «Tabiat – zo'r muallim, bizlarga berar ta'lim» deb nomlangan IV bosqichli tabiat bo'ylab manzarali yo'nalish lavhalari, «Sayohatchi kundaligi», slyaydlar, tabiat haqida videorolik.

Dars o'qituvchining quyidagi so'zlari bilan boshlanadi: Ona tili fanidan o'tgan mavzularimizni mustahkamlash maqsadida siz bilan tabiat bo'ylab bilimdonlik sayohatini boshlaymiz (tabiat haqida kichik videorolik namoyish etiladi). Sayohat davomida turli voqealar bo'lishi mumkin. Bu voqealarni yozib borish uchun bizga kundalik daftar kerak bo'ladi. O'qituvchi har bir o'quvchiga oldindan tayyorlangan «Sayohatchi kundaligi»ni taqdim etadi.

«Sayohatchi kundaligi» quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

<p>TABIAT – ZO'R MUALLIM, BIZLARGA BERAR TA'LIM.</p> <p>Sayohatchi kundaligi</p>	<p>I BOSQICH O'RGANMOQLIK ZO'R ODAT, USTOZDA SABR-TOQAT.</p> <p>1. _____</p> <p>2. _____</p> <p>3. _____</p> <p>4. _____</p> <p>5. _____</p> <p>6. _____</p>	<p>II BOSQICH «MEHNAT, INTIZOM SARI CHORLAYDI ASALARI» – Nima yeysan, hoy chumchuq? – Kim bo'lsin u ayt tezroq! – Ozroq non bergin, puchuq. O'zing kabi pahmoqmi? – Men puchuqmas, bolari. Uzun qanot o'rtoqmi? – Masxara qilma boshqa. – Bo'lmasa basdir baxil, – Ne qilyapsan uzdu-tun. Meni o'ylasa, axir. – Qidirapman tun-u kun. Qanot, dumi shart emas, – O'zingma sodiq o'rtoq. Asosiysi pat emas. (K. Turdiyeva)</p> <p>She'r matnidan quyidagi tartibda gapning ifoda maqsadiga ko'ra turiga misollar toping.</p> <table border="1"> <tr> <td>So'roq yuklama yordamida so'roq gaplar hosil qiling</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Darak gap</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Istak gap</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Buyruq gap</td> <td></td> </tr> <tr> <td>His-hayajon gap</td> <td></td> </tr> </table>	So'roq yuklama yordamida so'roq gaplar hosil qiling		Darak gap		Istak gap		Buyruq gap		His-hayajon gap	
So'roq yuklama yordamida so'roq gaplar hosil qiling												
Darak gap												
Istak gap												
Buyruq gap												
His-hayajon gap												

<p>III BOSQICH «SUVDAGI AKS HAR QACHON, TO'G'RI SO'ZLA, DER, O'G'LON!»</p>	
SUV BU -	TOZALIK, POKLIK (darak gap)
Berilgan birliklar ishtirokida gapning ifoda maqsadiga ko'ra turiga gaplar tuzing	POKIZA OQLIK (buyruq gap)
	YASHNAGAN OLAM (istak gap)
	DENGIZ VA BULOQ (so'roq gap)
SUV BU -	BOSILGAN CHANQOQ (his-hayajon gap)

<p>IV BOSQICH «BIZNI O'RGATAR QUSHLAR, KUYGA VA DILNI XUSHLAR»</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p>

Demak, o'quvchilar bilan jonli tabiatga yo'l oldik.

**TABIAT – ZO‘R MUALLIM,
BIZLARGA BERAR TA‘LIM.**

I bosqichda quyidagi manzaraga duch keldik.

SHIORIMIZ:

**O‘RGANMOQLIK
ZO‘R ODAT,
USTOZDA SABR –
TOQAT**

Bu bosqichda quyidagi tezkor savol-javoblar o‘tkaziladi.

1. Darak gap deb nimaga aytiladi?

2. So‘roq gapga ta‘rif bering.

3. So‘roq gaplar qanday tuziladi?

4. His-hayajon gap deb nimaga aytiladi?

5. So‘roq yuklamalariga misol keltiring.

6. Buyruq gap deb nimaga aytiladi?

7. Buyruq gapga misol keltiring.

8. Buyruq va istak gapning farqini ayting.

O‘quvchilar «Sayohatchi kundaligi»ning birinchi sahifasiga savollarning javobini yozib borishadi.

Sayohatimiz davom etadi va II bosqichga yetib kelganda quyidagi manzaraga duch kelamiz.

**MEHNAT,
INTIZOM SARI
CHORLAYDI
ASALARI!**

O‘qituvchi asalarining «Chumchuq bilan suhbat» she‘rini o‘qib beradi.

– Nima deysan, hoy chumchuq?	– Kim bo‘lsin u, ayt tezroq!
– Ozroq non bergin, puchuq.	O‘zing kabi paxmoqmi,
– Men puchuqmas, bolari.	Uzun qanot o‘rtoqmi?
– Masxara qilma boshqa.	– Bo‘lmasa basdir baxil,
– Ne qilyapsan uzdu-kun	Meni o‘ylasa, axir.
– Qidirapman tun-u kun.	Qanot, dumi shart emas,
– O‘zimga sodiq o‘rtoq.	Asosiysi pat emas.

(K. Turdiyeva)

Bunda o‘quvchilar she‘r matnidan gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlarini aniqlab, «Sayohatchi kundaligi» ning ikkinchi sahifasidagi jadvalga joylashtirishadi.

Darak gap	
So‘roq gap	
Buyruq gap	
Istak gap	
So‘roq yuklamasi yordamida hosil qilingan so‘roq gaplar	

Bajarilgan topshiriqlar o‘zaro juftlikda almashish asosida tekshiriladi va noto‘g‘ri javoblar izohlanadi.

Sayohatning III bosqichida quyidagi manzaraga duch kelamiz.

**SUVDAGI AKS HAR
QACHON,
TO‘G‘RI SO‘ZLA,
DER, O‘G‘LON!**

Bu bosqichda o‘quvchilarga «Suvni asrang» she‘ri o‘qib eshittiriladi.

Suvning qanday shakli bor?	Suv – bu pokiza oqlik.
Bug‘ va namlik, do‘l va qor.	Suv – bu bosilgan chanqoq,
Yomg‘ir, shudring, bulut, muz.	Suv – bu dengiz va buloq.
Suv haqida ayting so‘z.	Suv – bu yashnagan olam,
Suv bu – tozalik, poklik,	Uni doim asragin, bolam!

(K. Turdiyeva)

Undagi fikrlar asosida suhbat quriladi. Demak, suv nima, u qanday paydo bo‘ladi?

Suv – oliy ne‘mat. Uni asrab avaylash kerak ...

She‘rda berilgan suvning xususiyatlari «Sayohatchi kundaligi»ning uchinchi sahifasidagi jadvalga joylashtirilgan. Berilgan tayanch so‘zlar ishtirokida gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlariga oid gap tuzish topshiriladi.

t/r	Suvning xususiyatlari	Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlariga misollar
1.	Suv – bu tozalik, poklik	
2.	Suv – bu pokiza, oqlik	
3.	Suv – bu bosilgan chanqoq	
4.	Suv – bu dengiz va buloq	
5.	Suv – bu yashnagan olam	

Gaplar tahlil qilinadi va izohlanadi. Shu asosda bilimdagi bo‘shliqlar aniqlanadi.

IV BOSQICH

BIZNI O'RGATAR
QUSHLAR
KUYGA VA DILNI
XUSHLAR

Bunda DVD orqali qushlar sayrashi eshittiriladi va ularning kuylariga monand tabiatdan olgan taassurotlari asosida o'quvchilar she'r ijod qilishadi.

NAMUNA:

1. Tabiatjon – gul bog'im,
Gullab yashnagan joyim.
Sen doimo go'zalsan.
Dilga quvonch berarsan.
2. O'rgandik tabiatni,
Qushlar-u daraxtlarni.
Ko'rdik go'zal tabiat,
Ko'rsatdi samimiyat.

Bu bosqichda o'quvchilar ijodkorligiga ko'ra rag'batlantiriladi.

«Sayohatchi kundaligi» asosida o'quvchilar bilimidagi bo'shliqlar aniqlanadi va ular bilan yakka tartibda ishlash choralari ko'riladi.

Dars so'ngida «Sayohatchi kundaligi» quyidagicha aks etadi.

I BOSQICH

«O'RGANMOQLIK ZO'R ODAT, USTOZDA SABR-TOQAT!»

1. Darak, xabar mazmunidagi gaplar.
2. So'roq mazmunini bildirgan gaplar.
3. So'roq olmoshlari, yuklamalari va ohang yordamida.
4. His-hayajon bilan aytilgan gaplar.
5. -mi, -chi, -a, -ya.
6. Buyurish, da'vat qilish ma'nolarini bildirgan gaplar buyruq gap sanaladi.
7. Aziz, sen, uy ishini bajar.
8. Buyruq gaplarning kesimi buyruq shaklidagi fe'llar orqali ifodalanadi. Istak gaplarda esa kesim -sa shaklidagi fe'llar orqali ifodalanadi.

II BOSQICH

«MEHNAT, INTIZOM SARI CHORLAYDI ASALARI»

- Nima yeysan, xoy chumchuq?	- Kim bo'lsin u ayt tezroq!
- Ozroq non bergin, puchuq.	O'zing kabi pahmoqmi,
- Men puchuqmas, bolari.	Uzun qanot o'rtoqmi?
- Masxara qilma boshqa.	- Bo'lmasa basdir baxil,
- Ne qilyapsan uzdu-tun	Meni o'ylasa, axir.
- Qidirapman tun-u kun.	Qanot, dumi shart emas,
- O'zinga sodiq o'rtoq.	Asosiysi pat emas.
- (K. Turdiyeva)

She'r matnidan quyidagi tartibda gapning ifoda maqsadiga ko'ra turiga misollar toping.

So'roq yuklama yordamida so'roq gaplar hosil qiling	O'zing kabi pahmoqmi, Uzun qanot o'rtoqmi?
Darak gap	Men puchuqmas, bolari
Istak gap	Bo'lmasa basdir baxil, Meni o'ylasa, axir.
Buyruq gap	Ozroq non bergin, puchuq. Masxara qilma boshqa.
His-hayajon gap	- Kim bo'lsin u, ayt tezroq!

III BOSQICH

«SUVDAGI AKS HAR QACHON TO'G'RI SO'ZLA, DER, O'G'OLON!»

SUV BU -	TOZALIK, POKLIK (darak gap)
	Suv tozalik va poklikdir.
Berilgan birliklar ishtirokida gapning ifoda maqsadiga ko'ra turiga gaplar tuzing	POKIZA OQLIK (buyruq gap)
	Suvni pokiza saqla.
SUV BU -	YASHNAGAN OLAM (istak gap)
	Suv bilan olam yashnasa.
SUV BU -	DENGIZ VA BULOQ (so'roq gap)
	Suvning manbai dengiz va buloqlarmi?
SUV BU -	BOSILGAN CHANQOQ (his-hayajon gap)
	Suv orqali bosilar chanqoq!

IV BOSQICH

“BIZNI O'RGATAR QUSHLAR KUYGA VA DILNI XUSHLAR”

Sayohatga chiqdik, qarang,
Atrof erur rang-barang.
Yurakda toza niyat,
Yashna, ona tabiat!

Dars quyidagi satrlar bilan yakunlanadi:

Quyosh chulg'ab sehriga,
O'rgatadi mehrga.
O'rganamiz jonajon,
Tabiatdan har qachon.
Poklik, to'g'ri so'zlikni,
Daraxtlardan do'stlikni.
Sayohat qildik qarang,
Bilim oldik rang-barang.
Tabiat – zo'r muallim,
Bizlarga berdi ta'lim.

Demak, dars davomida bosqichli sinovlar asosida turli usullar orqali o'quvchilarning mavzu yuzasidan olgan nazariy bilimlari, amaliy va nutqiy ko'nikmalari, ijodiy hamda mantiqiy fikrlashi sinovdan o'tkaziladi.

NAZORAT DIKTANTINI O'TKAZISH

(8-sinf, III-chorak)

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarning o'tilgan mavzular bo'yicha nazariy bilimlarini sinovdan o'tkazish, imlo savodxonligini takomillashtirish;
– o'quvchilarda yozma savodxonlik madaniyatini rivojlantirish.

Darsning metodi: mustahkamlash.**Darsning jihozi:** diktant matni, kodoskop.**Ajratilgan soat:** 2.**Baholash:** 5 balli tizim asosida.**Darsning rejasi:**

1. O'quvchilarni diktant matni bilan tanishtirish.
2. Matn yuzasidan savol-javob, suhbat.
3. Diktant yozdirish.
4. Diktant tahlili: xato turlarini guruhlash.
5. Mustahkamlash.
6. Uyga vazifa.

Darsning borishi:

O'qituvchi tomonidan diktant matni bir marotaba o'qib beriladi.

Ishonch

Ishonch – odamlarning dili va qalbini bog'lovchi katta kuch. Odam boshqalarga ishonishi natijasida unga ixlos qo'yadi. Ishonchning asosiy mazmunida halollik, adolat, vijdoniylik, poklik, so'z bilan ish birligi kabi axloq-odob fazilatlarini o'z ifodasini topgan. Ishonchning muhim shartlari – odamlar mehrini qozonish, marosim va ma'rakalarda qatnashish, keksalarga yordam va tasalli berish, nogiron, xastalarning holidan xabar olish, doimo yaxshi insonlar bilan munosabatda bo'lish va boshqalar. Qallob, firibgarlarga hech kim ishonmaydi. Ishonchning kushandasi – aldamchilik. Odamlar senga ishonmas ekan, bu – baxtsizlik. Alisher Navoiyga butun xalq ishonardi. Uning hurmati ham, buyukligi ham, baxti ham ana shunda edi.

O'zbek xalqi qadim-qadimdan bir-biriga ishonib kelgan. Xalqimiz hayotda to'g'riligi bilan hurmat qozongan kishilarga ishonch bilan qaragan. Uning nomini hamma joyda faxr bilan tilga olgan. Kimdir unga tuhmat qilmoqchi bo'lsa himoya etib, «yaxshi odam», «himmatli odam», «elparvar odam» deb baho bergan. Sohibqiron Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur, Ulug'bek kabi allomalar va sarkardalarga bo'lgan ishonch turkiy xalqlar orasida keng o'rin olgan. Ularning odobi, go'zal xulq-atvori, el-yurt o'rtasidagi mo'tabar nomi bugungi kunda ham pok kishilar qalbidan joy olib kelmoqda. (170 so'z. U.Mahkamov. «Axloq-odob masalalari»)

O'qituvchi tomonidan o'qib berilgan matn yuzasidan suhbat, savol-javob uyushtiriladi.

Namuna:

1. Ishonch nima ?

Haqiqat
Chin deb bilish
E'tiqod
Ishonish
Suyanish, tayanish
Umud bog'lash
Odamlar dili va qalbini bog'laydi

2. Ishonch mazmuni ifodalangan uyushiq bo'lak...

Halollik
Adolat
Vijdoniylik
Poklik
So'z bilan ish birligi

3. Ishonchning muhim shartlari:

Odamlar mehrini qozonish
Marosim va ma'rakalarda qatnashish
Keksalarga yordam, tasalli berish
Nogiron va xastalarning holidan xabar olish
Doimo insonlar bilan yaxshi munosabatda bo'lish

4. Qaysi toifa kishilarga hech kim ishonmaydi?

Qallob, firibgarlarga

5. Ishonchning kushandasi....

Aldamchilik

6. Odamlarning bir-birlariga ishonmasligi bu ...

Baxtsizlik

7. Xalqimiz «yaxshi odam», «himmatli odam», «elparvar odam» deb e'zozlagan insonlar ...

Xalq ishonchini qozongan insonlar

8. Xalq orasida ishonch qozongan sarkarda va allomalar...

Amir Temur

Alisher Navoiy

Bobur

Ulug'bek

Savollar kodoskopda namoyish etilsa, vaqt tejaladi, o'quvchilar faollashadi. O'quvchilarning javobi tinglangach, savollarning to'g'ri javobi kodoskopda ko'rsatiladi. Shubhasiz, suhbat, savol-javoblarda to'liq diktant matniga tayaniladi. Shundan so'ng diktant matni aytib turib yozdiriladi. Yozib bo'lingach, diktantning to'g'ri matni o'quvchilarga kodoskop orqali ko'rsatiladi. Kodoskopdagi nazorat diktantning to'g'ri matni orqali o'quvchilar o'zlari yo'l qo'ygan xatolarni bartaraf etishadi. Xatolarni bu tarzda to'g'rilash o'quvchilar savodxonligini takomillashtiradi, ularda o'z ustida ishlash malakasini shakllantiradi. Zero, ona tili ta'limining bosh maqsadlaridan biri ham o'quvchilarda yozma savodxonlikni oshirish, ularda to'g'ri yozish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir. Xatoni tuzatib ko'rsatish usulidan o'qituvchi samarali foydalanishi zarur. Sinfdagi fanni yaxshi o'zlashtiradigan o'quvchilarni bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarning nazorat ishlaridagi xatolarni bartaraf etishga jalb qilish ham samarali usullardan biridir. O'qituvchi o'quvchilarga yo'l qo'ygan xatolarini guruhlashi, izohlashi, tegishli qoidalarini eslatishi lozim.

1. Qator undoshlar imlosi: *shart, xulq, baxt, faxr, qalb* kabi so'zlar bir bo'g'inda yonma-yon ikki xil undosh kelganligi uchun qator undoshli so'zlar sanaladi. *Poklik, hurmat, tuhmat* so'zlarida ham yonma-yon kelgan ikki undosh bor, lekin bu undoshlar bir bo'g'inda bo'lmaganligi uchun qator kelgan undoshlar hisoblanmaydi.

2. H undoshining imlosi: *halollik, muhim, mehr, hech, hurmati, hayotda, tuhmat, himmatli, sohibqiron, holidan, himoya*.

3. Jarangli va jarangsiz undoshlar imlosi: *qalb (p), qallob (p), ishonib (p), sof (p)*.

4. X undoshining imlosi: *ixlos, axloq, xastalarning, xabar, yaxshi, baxtsizlik, faxr, xalq, xulq*.

5. Yonma-yon keladigan unlilar imlosi: *oi – doimo, Navoiy* kabi.

6. Qo'sh undoshlar imlosi: *katta, halollik, qallob, hamma, himmatli, allomalar* kabi so'zlar tarkibida bir xil undoshlar kelganligi uchun qo'sh undoshli so'zlardir.

7. Takroriy so'zlar imlosi: *qadim-qadimdan, bir-birlariga* so'zlari bir o'zakning ikki marta takrorlanishidan hosil bo'lgan.

8. Juft so'zlar imlosi: *axloq-odob, xulq-atvor, el-yurtga* so'zlarining ma'nosi bir-biriga yaqin.

9. Bo'g'in ko'chirish qoidalari: ma'r-akalarda emas, *ma'arakalarda* bo'g'in ko'chirishda tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi; hurmat-i emas *hurma-ti*, chunki so'z oxiridagi bir harf yolg'iz o'zi satrga ko'chirilmaydi.

10. Qo'shimchalar imlosi: *odamlarning* (-ni) emas, *ishonchning* (-ni) emas, *ma'arakalarda* – ma'arakalarga emas, qalblarida emas, *qalblaridan*, el-yurtka emas,

el-yurtga, qadim-qadimda emas, *qadim-qadimdan* kabi.

11. Ishorat xatolari: chiziqcha, qo'shtirnoq, vergul, nuqta. Juft va takroriy so'zlar chiziqcha bilan yoziladi: *axloq-odob, xulq-atvor, el-yurtga, bir-birlariga, qadim-qadimdan*.

12. Xat boshiga rioya qilinmagan.

O'qituvchi tomonidan xatolar slaydlar shaklida guruhlanadi, izohlanadi. Xato qilingan so'zlarni sinf doskasiga aytib yozdirish ham yaxshi samara beradi. Shubhasiz, bu usul o'quvchilarni yodda saqlash imkoniyatini oshiradi. Xato qilgan so'zlarni o'quvchilarga takror-takror talaffuz ettirish ham samarali usullardan biridir.

Diktantni baholash mezonini o'quvchilarga kodoskopda ko'rsatiladi.

«5» ball – mutlaqo xatosiz yozilgan, qo'pol bo'lmagan bitta imlo yoki ishorat xatosi bo'lgan diktantga qo'yiladi.

«4» ball – ikkita imlo va ikkita ishorat xatosi bo'lgan diktantga qo'yiladi. Xatolar nisbati o'zgarishi mumkin, lekin ularning umumiy miqdori to'rttadan, imlo xato esa ikkitadan oshmasligi kerak.

«3» ball – to'rtta imlo hamda to'rtta ishorat xatosi bo'lgan diktantga qo'yiladi. Xatolar nisbati uchta imlo, beshta ishorat xato va boshqa ko'rinishlarda ham bo'lishi mumkin. Ammo imlo xato to'rttadan oshmasligi shart.

«2» ball – yettitagacha imlo va shuncha ishorat xatosi bo'lgan diktantga qo'yiladi.

«1» ball – xatolar miqdori o'n beshtadan ortsa qo'yiladi.

O'quvchilar o'zlari yo'l qo'ygan xatolar miqdorini aniqlab, guruhlashadi. Guruhlashda yo'l qo'ygan xatolarini o'qituvchi bartaraf etadi va ularning balini e'lon qiladi. Bu hamkorlik ta'lim samaradorligini oshiradi.

Uyga vazifa:

1. Quyida berilgan maqollardagi gap bo'laklarini qaysi grammatik shakldaligini, qaysi turkum so'zlar bilan ifodalanganini ayting.

2. Kelishik qo'shimchalari qo'llanilishini izohlang.

3. Maqollar kesimiga so'roq berib, egasini toping.

4. Ohangdosh (qofiyadosh) so'zlarni aniqlang.

Ishonch bo'lmasa o'zingda, nishon qolmas so'zingda.

Bilimning cheki yo'q, ishonchning tengi yo'q.

Ishonchi yo'qning imoni yo'q.

Ishonch bo'lsa o'zingda, shijoat bo'lar ishingda.

Firibgarga shaytonning ham havasi keladi.

Ko'zbo'yamachi tulki bo'lar, el ichida kulgi bo'lar.

Foydalanilgan adabiyot:

G.Ziyodullayeva va boshqalar. Diktantlar to'plami. T.: Tafakkur, 2012. 86–87-betlar.

Mahina AHROROVA,

Samarqand viloyati Samarqand tumanidagi 6-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

«TONG YULDUZI» TAXALLUSLI SHOIR KIM?

ABDULHAMID SULAYMON O'G'LI CHO'L PON
HAYOTI VA IJODINI O'RGANISH
(7-sinf, III chorak)

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarni Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon hayoti va ijodi bilan tanishtirish, ularda Cho'lpon she'riyatiga bo'lgan qiziqishni uyg'otish;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni badiiy asardagi go'zallik va nafosatni his etishga o'rgatish, ularni mehrlari, vafoli, sadoqatli bo'lishga, insoniy tuyg'ularni qadrlashga chorlash;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarda mustaqil xulosa chiqarish va o'z fikrini asoslash, ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish.

Dars turi: noan'anaviy.

Darsda foydalaniladigan usullar: interfaol, tahlil, aqliy hujum, suhbat, «Klaster», «Venn» diagrammasi, savol-javob.

Darsda qo'llaniladigan jihozlar: darslik, Cho'lpon portreti, saylanma, plakat, buklet, tarqatma savollar, slaydlar, boshqotirma, disk.

Darsning shiori: Haq yo'li, albatta, bir o'tilgusi...

Cho'lpon

Darsning borishi: O'qituvchi o'quvchilarni «Binafsha», «Xalq» guruhiga ajratib, darsni uyga vazifa qilib berilgan Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» asari bo'yicha «Tezkor savol-javoblar» o'yini bilan boshlaydi. Bunda o'qituvchi savollar beradi, guruh qatnashchilari javob berishadi:

- Anvarga kim tomonidan ism qo'yildi?
– Opasi tomonidan.
- Anvarning bolalikdagi do'sti kim?
– Nasim.
- «Qo'rqinch bir jasorat» deganda qaysi voqea nazarda tutilgan?
– Sultonolini ozod qilish uchun Anvarning xonning oldiga o'limini bila turib kelishi.
- Anvarning akalarining ismi?
– Temur va Qobil.

O'qituvchi guruhlar javoblariga qarab «rag'bat» va «jarima» kartochkalarini beradi. Guruhlardan uchtdan o'quvchi doskaga chiqariladi. Har bir o'quvchi bittadan asar haqida ma'lumot aytadi, to'xtab qolgan o'quvchi joyiga o'tiradi. Oxirgi qolgan o'quvchi qaysi guruhdan bo'lsa, o'sha guruhga «rag'bat» kartochkasi beriladi.

Keyingi o'yin esa «Qiyin so'zlar» o'yini deb nomlanadi, unda bir guruh doskada «Mehrobdan chayon» asaridagi qiyin so'zni yozadi, ikkinchi guruh a'zosi uning ma'nosini yozadi.

1-guruh	2-guruh
Ba'd	Uzoq
Muqoraba	Mushohada qilish
Mavquf	To'xtash

Havodis	Hadis
Shustagar	Yuvg'ich
Mag'zi sar	Miya qatig'i
Qiyom	Tush

Eng to'g'ri va imloviy xatosiz yozgan guruhga «rag'bat» kartochkasi beriladi va doskaga slaydlar qo'yilib, yangi mavzu bayoni boshlanadi.

Yangi mavzu bayoni:

O'qituvchi: O'zbek adabiyotini yangi janrlar bilan boyitgan, zamonaviy tarjima maktabiga asos solgan, milliy teatrimizning asoschilaridan biri bo'lgan Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon 1897-yilda Andijon shahrining Qatorterak mahallasida tug'ilgan. Uning otasi Sulaymonqul Mulla Muhammad Yunus o'g'li dehqonchilik, hunarmandchilik, bazzozlik bilan shug'ullangani uchun el orasida Sulaymon bazzoz nomi bilan shuhrat topgan. U adabiyotga havasmand odam bo'lgan, hatto «Rasvo» taxallusi bilan hajviy she'rlar yozgan. Onasi Oysha aya o'g'lining ijodiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Abdulhamid avval eski maktabda, keyin Andijon va Toshkent madrasalarida, rus-tuzem maktabida tahsil ko'radi. U o'zbek, turk, fors, arab, rus tillarini yaxshi biladigan ziyoli bo'lib yetishadi...

So'ng har ikkala guruh a'zolari uyga qo'shimcha vazifa sifatida topshirilgan Cho'lponning hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlarni aytadi:

– Cho'lponning ilk asari 1914-yilda bosilgan bo'lib, u «Qurboni jaholat» deb nomlanadi.

– Adib «Do'xtur Muhammadyor» hikoyalari hamda «Yozg'uvchilarimizga», «Adabiyot nadur?» nomli maqolalarini e'lon qilganda 16 yoshda edi.

– Uning dastlabki asarlari «Sadoyi Farg'ona», «Sadoyi Turkiston» gazetalarda e'lon qilingan.

– Shoirning ilk she'ri «Turkistonlik qardoshlarimga» deb nomlanadi. U 1914-yilda e'lon qilingan. Cho'lponning «Uyg'onish», «Buloqlar», «So'z», «Tong sirlari» nomli she'riy to'plamlari bor.

– Cho'lpon 1919-yilda «Yangi Sharq» gazetasida, 1923-yil Andijondagi «Darxon» gazetasida ishlaydi. 1921–22-yillarda shoir Fitratning taklifi bilan «Axbori Buxoro» gazetasida muharrirlik qiladi, asarlari bilan «Inqilob», «Haqiqat» jurnallarida ham qatnashib turadi.

– 1924–1926-yillarda Moskvada tashkil etilgan o'zbek dramstudiyasida tarjimon va dramaturg sifatida faoliyat ko'rsatadi. 1935-yilda Toshkentga qaytib, Hamza nomli teatrda (shu teatrning tashkilotchilaridan biri Cho'lpon edi) adabiy xodim bo'lib xizmat qiladi. U 1937-yil 14-iyulda qamoqqa olinib, 1938-yil 4-oktabrda Toshkentning Yunusobod tumanidagi qatlgohlarning birida otib tashlanadi. Cho'lponni o'limga hukm qilgan sud qarori esa 1938-yil 5-oktabrda chiqarilgan.

– Cho'lpon «Qalandar», «Mirzaqalandar», «Andijonlik», «Q», «Cho'lpon» taxalluslari bilan ijod qilgan.

Shoirlar «Tong yulduzi» taxallusini Munavvarqori bergan.

– Cho'lpon tarjimon sifatida ham mashhurdir. U, xususan, Shekspirning «Hamlet», Molyerning «Xaxis», K. Gossining «Malikai Turondot», Shillerning «Bosmachilar», Pushkinning «Boris Godunov», «Dubrovskiy», Gogolning «Tergovchi», Gorkiyning «Ona» va boshqa asarlarni mahorat bilan o'zbek tiliga tarjima qilgan.

O'qituvchi guruhlarining ma'lumotlarini quyidagilar bilan to'ldirishi mumkin: Cho'lpon lirikasining asosiy mavzusi mavjud ijtimoiy tuzumga nisbatan isyondir. U «Ko'ngil» she'rida ko'ngil obrazi tasviri orqali davrning ijtimoiy muammolarini ko'tarib chiqqan. Cho'lpon bevosita ko'ngilga murojaat etadi:

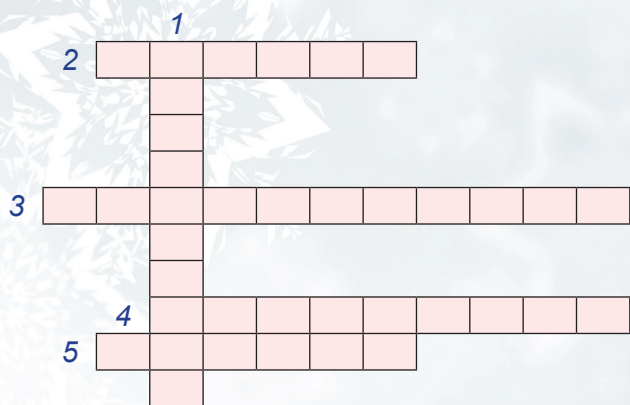
Ko'ngil, sen munchalar nega
Kishanlar bilan do'stlashding?
Na faryoding, na doding bor,
Nechun sen muncha sustlashding?

Bu o'rinda kishan, qilich obrazlari ramziylik kasb etib, bosqinchilikning timsoliga aylantirilgan. Ko'ngil obrazi inson, odam sifatida jonlantirilgan. Uning hur, ozod tug'ilganligiga ishora etib, to tirik ekan erkinlik uchun kurashish kerakligini ta'kidlaydi. Ko'rinadiki, Cho'lpon birgina she'r vositasida katta bir ijtimoiy hayotning ramziy-majoziy tasvirini yaratib bera olgan. Unda ko'ngil obrazi bir badiiy-estetik timsoldan ijtimoiy voqeilik ramziga aylangan.

Cho'lpon ijodiga yurtimiz mustaqillikka erishgach alohida e'tibor berila boshladi. Jumladan, shoirlarning eng sara asarlarini o'zida jamlagan «Yana oldim sozimni» kitobi 1991-yilda nashr etilgan. 1992-yilda Cho'lpon «Mustaqillik» ordeni bilan mukofotlandi.

Mustahkamlash: Yangi mavzuni mustahkamlashda «Tez yurar» o'yinidan foydalaniladi. Bunda har bir guruhdan uchtadan o'quvchi tanlab olinadi. Ular doskada Cho'lpon haqida ma'lumot yozishadi. Qolgan guruh a'zolariga quyidagicha boshqotirmalar beriladi.

1-guruh uchun boshqotirma:

Bo'yiga:

1. 1897-yilda Andijonda tug'ilgan shoir.

Eniga:

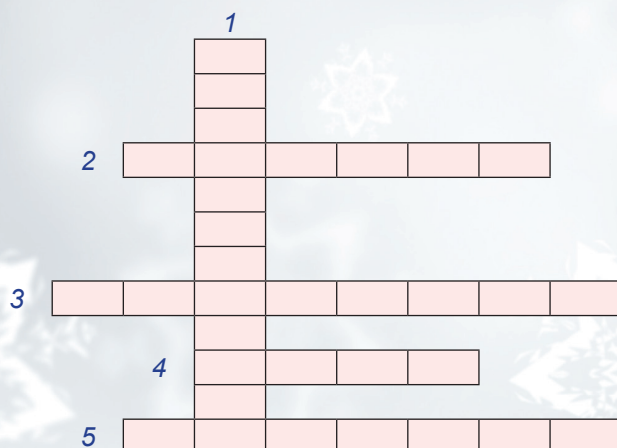
2. Cho'lpon 1923-yilda Andijondagi qaysi gazetada ishlagan?

3. Cho'lponning otasining ismi?

4. Cho'lponning 1928-yilda bosib chiqarilgan she'riy to'plamining nomi.

5. Cho'lponning sahnalashtirilmagan asari.

2-guruh uchun boshqotirma:

Bo'yiga:

1. Abdulhamidga «Tong yulduzi» taxallusini bergan kim edi?

Eniga:

2. Cho'lpon Shekspirning qaysi asarini o'zbek tiliga tarjima qilgan?

3. Cho'lponning 1921-yilda yozilgan dramasi.

4. Cho'lponning onasining ismi.

5. Cho'lpon she'ridagi «Ko'chada aqchada sotilgan gul» qaysi?

So'ngra doskada eng ko'p ma'lumot yozgan guruhga hamda boshqotirmaning to'g'ri bajargan jamoaga «rag'bat» kartochkasi beriladi. Undan so'ng «Zig-zag» o'yini boshlanadi. Unda o'qituvchi guruh a'zolariga savollar bilan murojaat etadi, ular savollarga aniq va tez javob berishlari kerak bo'ladi.

1) Cho'lpon qayerda tug'ilgan?

– Andijonning Qatorterak mahallasida.

2) Cho'lponning «Go'zal» she'ri necha band va necha misradan iborat?

– 5 band, 30 misradan iborat.

3) «Go'zal» she'rida go'zalni bir ko'rib, yo'ldan o'zgan obraz qaysi?

– Shamol.

4) «Go'zal» she'rida shoir nimalardan go'zalning qayerdaligini so'raydi?

– Yulduz, oy, tong shamoli, quyoshdan so'raydi.

5) «Xalq» she'rida xalq nimalarga qiyoslanadi?

– Dengiz, to'lqin, kuch, isyon, olov va o'chga.

6) Cho'lponning qaysi she'rida «Sen uchun ko'kragim erk yeri, bu yerdan ko'klarga uchgil» degan so'zlarni uchratamiz?

– Binafsha.

7) «Ko'ngil» she'rida qanday g'oya ifodalangan?

– Hurlik va ozodlikni ulug'lash.

8) Cho'lponning 1921-yilda yozgan she'rlarini sanang.

– «Xalq», «Buzilgan o'lkaga».

So'ngra o'qituvchi «rag'bat» va «jarima»larni sanab, o'quvchilarni baholaydi.

Uyga vazifa: Cho'lponning «Go'zal» she'rini yod olish.

Valijon QODIROV,
Andijon viloyat Pedagog kadrlarni
qayta tayyorlash va malakasini oshirish
instituti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi,

Munira SHODMONOVA,
A.Avloniy nomidagi TXXQTMOMI o'qituvchisi,
«Monitoring va marketing» bo'limi boshlig'i

MUMTOZ ADABIYOT SABOG'I uni o'qitishning yangi parametrlariga solish mumkin(mi)¹

«Tushunchalar tahlili» mavjud bilimlar, o'quvchilar uchun o'tilgan mavzularni yodga olish, biror bir mavzu bo'yicha ta'lim beruvchi tomonidan berilgan tushunchalarga mustaqil ravishda o'z izohlarini berish, shu orqali o'z bilimlarini tekshirib baholashga imkoniyat yaratish va o'qituvchi tomonidan qisqa vaqt ichida barcha o'quvchilarni baholay olishga yo'llantirilgan.

Ta'lim oluvchilarning o'tilgan mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirib olganlik darajalarini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, bilim darajalarini baholash, yakka va guruhlarda ishlash, safdoshlarining fikriga hurmat bilan qarash, shuningdek, o'z bilimlarini bir tizimga solishga o'rgatadi.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi:

- o'quvchilar guruhlariga ajratiladi;
- ishtirokchilar mashg'ulotni o'tkazishga qo'yilgan talab va qoidalar bilan tanishtiriladi;
- tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi;
- ishtirokchilar tarqatma materialda mavzu bo'yicha berilgan tushunchalar yoniga egallagan bilimlari asosida izoh yozadilar;

- o'qituvchi tarqatma materialda mavzu bo'yicha berilgan tushunchalarni o'qiydi va jamoa bilan birgalikda har bir tushunchaga to'g'ri izohni belgilaydi yoki proyektor orqali uzatilib, ekranda har bir tushunchaning izohi berilgan taqdimot orqali (imkoni bo'lsa) tanishtiriladi;

- har bir o'quvchi to'g'ri javob bilan belgilangan javoblarning farqlarini aniqlaydilar, kerakli tushunchaga ega bo'ladilar, o'z-o'zlarini tekshiradilar, baholaydilar, shuningdek, bilimlarini yana bir bor mustahkamlaydilar.

Masalan, 9-sinfda Furqat ijodi bilan mumtoz adabiyotga oid mavzular tugaydi. Bu yirik bo'limga ajratilgan oxirgi soatda mazkur metodni qo'llash yaxshi samara beradi. Quyida mashg'ulotda foydalaniladigan tarqatma materialni misol tariqasida keltiramiz. O'quvchilarga ushbu xarita beriladi. Ular 10 daqiqa ichida tushunchalarini yozadilar.

Tushunchalar	Mazmuni
Mumtoz adabiyot	
Mumtoz she'riyat janrlari	
G'azal	

Ruboiy	
Tuyuq	
Masnaviy	
She'riyat bosh obrazlari	
Vazn	
Navoiy «Xamsa»si	
Tazod	
Tashbeh	
Talmih	
Badiiy mahorat	

Shuni ta'kidlash kerakki, tushunchalarga og'zaki yoki yozma berilgan qisqa izoh bilan kifoyalanib qolmaslik lozim. Sababi, bu tushunchalar ortida ularni to'ldiradigan, mohiyatini keng ochib beradigan boshqa tushunchalar borki, ular albatta eslanishi, tahlilni kengaytirishi lozim.

«Bumerang» texnologiyasidan dars va darsdan tashqarida turli adabiyotlar, matnlar bilan ishlash, o'quvchilar tomonidan o'rganilgan materialni yodda saqlab qolish, so'zlab berish, fikrini erkin holda bayon eta olish, qisqa vaqt ichida ko'p ma'lumotga ega bo'lish hamda o'qituvchi tomonidan barcha o'quvchilarni baholay olish, darslik va matn bilan ishlashda, amaliy mashg'ulotlar, seminar yoki laboratoriya mashg'ulotlari hamda suhbat-munozara shaklidagi darslarda foydalanish mumkin.

Mashg'ulotda tinglovchi mustaqil o'qishi, o'rganishi va o'zlashtirib olishi uchun mo'ljallangan tarqatma materiallar (qisqa matn, suratlar, ma'lumotlar)dan foydalanish kerak bo'ladi.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi:

- ta'lim oluvchilar kichik guruhlariga ajratiladi;
- ular darsning maqsadi va tartibi bilan tanishtiriladi;
- guruhlariga mustaqil o'rganish uchun mavzu matnlari tarqatiladi;
- berilgan matnlar guruhlar tomonidan o'rganiladi;
- har bir guruh a'zolaridan yangi guruh tashkil etiladi;
- yangi guruh a'zolarining har biri guruh ichida navbati bilan o'rgangan matnlari asosida axborot almashadi, ya'ni bir-birlariga so'zlab beradilar va matnni o'zlashtirib olishlariga erishadilar;

¹ Davomi. Boshi jurnalning 2014-yil 1-sonida berilgan.

– berilgan ma'lumotlarni o'zlashtirganlik darajasini aniqlash uchun guruh ichida ichki nazorat o'tkaziladi, ya'ni guruh a'zolari bir-birlari bilan savol-javob qiladilar;

– yangi guruh a'zolari dastlabki holatdagi guruhlariga qaytadilar;

– o'quvchilar tomonidan barcha matnlar qay darajada o'zlashtirilganligini aniqlash maqsadida o'qituvchi o'quvchilarga savol va topshiriqlar bilan murojaat etadi, og'zaki so'rov o'tkazadi;

– savollarga berilgan javoblar asosida guruhlarining to'plagan umumiy ballari aniqlanadi;

– har bir guruh a'zosi tomonidan guruhdagi matnning mazmunini hayotga bog'lagan holda bittadan savol tuziladi;

– guruhlar tomonidan tayyorlangan savollar orqali savol-javob tashkil etiladi.

9-sinfda «Boburnoma» asaridagi Andijon tasvirini «Bumerang» texnologiyasi asosida quyidagicha o'rganish mumkin:

4 ta kichik guruh tashkil qilinib, har bir guruhga darslikdagi matndan ma'lum qismlarni mustaqil o'rganish topshiriladi.

1-guruhga: «...Farg'ona viloyati beshinchi iqlimdir. Ma'muraning kanorasida voqe' bo'lubtur. Sharqi Koshg'ar, g'arbi Samarqand, janubi Badoxshonning sarhadi tog'lar. Muxtasar viloyattur, oshliq va mevasi farovon. Girdo-girdi tog' voqe' bo'lubtur. G'arbi tarafkim, Samarqand va Xo'jand bo'lg'ay, tog' yo'qtur. Ushbu jonibtin o'zga hech jonibtin qish yog'iy kela olmas. Sayxun daryosikim, Xo'jand suyig'a mashhurdur, sharq va shimoli tarafidin kelib, bu viloyatning ichi birla o'tub, g'arb sori oqar.

2-guruhga: «Yetti pora qasabasi bor; beshi sayxun suyining janub tarafida, ikkisi shimol jonibida. Janubiy tarafidagi qasabalardan biri Andijondurkim, vasatta voqe' bo'lubtur, Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig'i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur. Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidin yaxshiroq noshpoti bo'lmas».

3-guruhga: «Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo'rg'onidin so'ng mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqe' bo'lubtur. To'qqiz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas. Qal'aning girdogirdi tosh yoki sangrezalik shohroh tushubtur. Qal'aning girdogirdi tamom mahalotdur. Bu mahalla bila qal'ag'a fosila ushbu xandaq yoqosidagi shohrohtur».

4-guruhga: «Ovi qushi dog'i ko'p bo'lur, qirg'ovuli behad semiz bo'lur. Andoq rivoyat qildilarkim, bir qirg'ovulni uskunasi to'rt kishi yeb tugata olmaydur. Eli turkdur. Shahr va bozorisida turki bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim amir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim, Hirida nash'u namo topibtur, bu til biladur. Elining orasida husn xayli bordur. Yusuf Xojakim musiqiyda mashhurdur, Andijoniydur. Havosining ufunati bor. Kuzlar el bezgak ko'p bo'lur».

Qiyin so'zlar lug'ati beriladi.

O'quvchilar o'z guruhida matnlarni diqqat bilan o'qishadi. So'ngra yangi guruhlar tashkil qilinadi.

Guruh a'zolari o'zlari o'qigan matnlarni sheriklariga tushuntirib berishadi. Matnlar ishtirokchilar tomonidan o'zlashtirilgach, guruh ichida mustahkamlanadi. So'ngra guruh a'zolari oldingi holatdagi guruhlariga qaytishadi. Yangi mavzu yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. Savolga to'liq javob olinsa 3 ball, to'liq bo'lmasa 2 ball, boshqa guruh to'ldirsa 1 ball beriladi. Har bir guruhga 4 tadan savol beriladi.

Birinchi guruhga berilgan parcha yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Ushbu parchada nima tasvirlangan?

2. Geografiyadan olgan bilimlaringiz asosida «beshinchi iqlim»ni tushuntiring.

3. Mana, oldingizda xarita. Parchaga tayangan holda xaritadan tasvirlangan joy va uning chegarasini ko'rsatib bera olasizmi?

4. Farg'ona viloyatining geografik o'rni mudofaa nuqtai nazaridan qanday afzallikka ega ekan? Tabiiy sharoitiga ko'ra-chi?

Ikkinchi guruh uchun savol va topshiriqlar:

1. Ikkinchi lavhaning birinchi parcha bilan qanday o'xshash va farqli tomonlari borligini tushuntiring.

2. «Yetti pora qasabasi bor» jumlasini qanday tushundingiz? Qasaba bugungi kunda qaysi tushunchaga to'g'ri kelishini o'ylab ko'ring.

3. Andijonning «vasatta voqe' bo'l»ishi faqat geografik jihatdanmi yoki uning ijtimoiy-siyosiy sababi ham bormi?

4. Oxirgi uch jumladan andijonliklarning sajiyasiga xos qanday fazilatni angladingiz?

Uchinchi guruh uchun savol va topshiriqlar:

1. Movarounnahrda uch qo'rg'onni kattaligi va mavqeiga ko'ra ketma-ket sanab bering. Nega aynan shunday ketma-ketlikni tanladingiz?

2. Ark so'zini qanday tushunasiz? Uning mamlakat poytaxti uchun ahamiyatini tarixdan olgan bilimlaringiz asosida izohlang.

3. Andijondagi eng ajabtovur holat nima ekanligini tushundingizmi? Buni qanday izohlash mumkinligini to'g'risida o'ylab ko'ring.

4. Qal'a bilan mahallalarning joylashish o'rnini xayolan tasavvur qiling va tasavvuringizda jonlangan lavhani tasvirlab bering.

To'rtinchi guruh uchun savol va topshiriqlar:

1. Ushbu parchani mantiqiy necha qismga bo'lish mumkinligini o'ylab ko'ring.

2. Qirg'ovuli semizligi haqidagi ma'lumot oldingi parchalardagi qaysi ma'lumotlarga mazmunan yaqin?

3. Andijon aholisi va uning tili haqida nimalarni bilib oldingiz? «Lafzi qalam bila rosttur» jumlasini nimaning anglatadi?

4. Ushbu parchada andijonliklarga xos qaysi xususiyat e'tirof qilingan hamda ob-havosidagi o'zgachalik bayon qilingan?

Diqqat qilinsa, savol va topshiriqlarning deyarli hammasi konseptual xarakterda. Ularga javob berish uchun o'quvchilar matnni diqqat bilan o'rganishlari, geografiya, tarix fanlaridan olgan bilimlarini ham tatbiq etishlari kerak bo'ladi. Chunki «o'rinni berilgan muayyan muammolik darajasiga ega har qanday savol va topshiriq bolani mustaqil fikrlashga chorlaydi».

«Blits» so'rovi o'quvchilarda harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etish, mantiqiy fikrlash, o'rganilayotgan xilma-xil fikrlar, ma'lumotlar ichidan keraklisini tanlab olish, shu bilan bir qatorda, o'zgaralar fikrini hurmat qilish va ularga o'z asosli fikrini o'tkaza olish hamda o'z faoliyatini to'g'ri rejalashtirishni o'rgatishga qaratilgan.

Mashg'ulot bir necha bosqichda o'tkaziladi:

Yakka tartibda

1-qadam:

– materialni sinchiklab o'rganish va unda berilgan harakatlar ketma-ketligini to'g'ri belgilash;

– belgili qog'ozda ajratilgan «**yakka baho**» bo'limiga berilgan harakatlarning mantiqiy ketma-ketligini raqamlar bilan belgilash.

2-qadam:

Guruh ishi (Yonlaridagi kishilar bilan 3 kishilik guruhni tashkil etishadi).

– Kichik guruhdagilarning har biri o'z qog'ozidagi «yakka baho» bo'limida belgilangan harakatlar ketma-ketligi bilan bir-birlarini tanishtiradilar, keyin 3 kishida uch xil bo'lgan ketma-ketlikni birgalashib (bir-birlari bilan tortishib, bahslashib, bir-birlariga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishonitirib) kelishgan holda tarqatilgan qog'ozdagi «**guruh bahosi**» bo'limiga muqobil raqamlarni belgilab chiqadilar;

– guruhlar ishi yakunlanadi.

3-qadam:

Javoblar va tahlillar:

– harakatlar ketma-ketligi bo'yicha ta'lim beruvchi to'g'ri javoblarni beradi;

– berilgan javoblar ishtirokchilar tomonidan «**to'g'ri javob**» bo'limiga yoziladi;

– «**to'g'ri javob**» bo'limida berilgan raqamlar «**yakka baho**» hamda «**guruh bahosi**» bo'limidagi raqamlar solishtiriladi va kattasidan kichigi ayriladi. Ayirmalar mos holda «**yakka xato**» va «**guruh xatosi**» bo'limlariga yoziladi.

4-qadam:

Umumlashtirish. Mashg'ulot yakuni

Blits-so'rov: «Xamsa»dagi dostonlar

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Dostonlarning nomlanishi	Yillar
					«Layli va Majnun»	
					«Saddi Iskandariy»	
					«Hayrat-ul abror»	
					«Farhod va Shirin»	
					«Sab'ai sayyor»	

2-3 ta to'g'ri javob – «qoniqarli».

4 ta to'g'ri javob – «yaxshi».

5 ta to'g'ri javob – «a'lo».

«FSMU» interfaol metodi munozarali masalalarni hal etish, bahs-munozaralar o'tkazish yoki chorak, o'quv yili yakunida o'quvchilarning dars mashg'ulotlari hamda o'tilgan mavzulardagi muammolarga nisbatan fikrlarini bilish maqsadida qo'llaniladi. Bu texnologiya o'quvchilarni o'z fikrini himoya qilish, erkin fikrlashga o'rgatadi.

Undan foydalanishda o'qituvchi o'quvchilar bilan bahs mavzusini belgilab oladi va guruhlariga FSMU texnologiyasining 4 bosqichi yozilgan qog'oz varaqlarini tarqatadi va uni to'ldirishni topshiradi. Bunda:

F – fikringizni bayon eting;

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating;

M – ko'rsatgan sababingizni asoslovchi misol keltirib;

U – fikringizni umumlashtiring.

O'qituvchi kichik guruhlarning yozgan fikrlarini jamoa o'rtasida himoya qilishlarini so'raydi.

Mashg'ulot o'qituvchi tomonidan muammo bo'yicha bildirilgan fikrlarni umumlashtirish bilan yakunlanadi.

Namuna:

1. Qizifa: Bobur ruboiylari yuzasidan fikrlaringizni bayon qiling.

F – Bobur ruboiylarining ko'pchiligi hasbi hol xarakterida.

S – Vatandan bosh olib chiqib ketishga majbur bo'lgan shoir o'z ruboiylarida hayotda ko'rgan ozorlarini, boshidan o'tgan qiyinchiliklar hamda qalbdagi tuygan yurt sog'inchini boshqa janrlarda bo'lgani kabi ruboiylarida aks ettirgan.

M – To'le' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,

Har ishniki ayladim, xatolig' bo'ldi.

O'z yerni qo'yib, Hind sori yuzlandim,

Yo Rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi.

Baxtim yo'qligi jonimga balo bo'ldi, deydi shoir. Chunki baxtsizlik uni vatanidan ayirdi. Demak, uning baxti – vatanda bo'lishdir. Ikkinchi satrda nima ishni qilgan bo'lsam, xato bo'ldi, deydi u. Demak, Vatanni tashlab chiqishi – xato, uning uchun jonini bermagani va boshqa ellarga bosh olib ketishi – xato. O'z yerni qo'yib, Hindiston tomon ketishi taqdirida bor edi. Bobur ana shu ayrilgini yuz qarolig' deb bilgan.

U – Bobur Vatanda yashash, undan ayrilmaslikni baxt deb bilgan. Umr bo'yi o'z yurtiga qaytishni orzu qilib yashagan.

Boshqa bir o'quvchi (guruh) «Bobur yuksak mahoratga ega ruboiynavis» degan fikrni shu bosqichlarda asoslashi kerak bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan interfaol usullar namunalarning barchasi bir xulosaga olib keladi: ta'limda qo'llanayotgan har qanday usul mazmunni to'laqonli yetkazishga xizmat qiladigan, ta'lim va tarbiya uyg'unligini ta'minlaydigan samara vositasidir. Bunda o'qituvchining o'z fanini qay darajada bilishi, his etishi, pedagogik texnologiyalar hamda interfaol usullarning ma'nosi, qo'llanish o'rni va imkoniyatidan yaxshi xabardor bo'lishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Sodaroq va ochiqroq qilib aytganda, dars o'tishdan maqsad interfaol usullarni qo'llash emas, balki dars (ta'lim) mazmunini yetkazishda shakl, vosita va usullarning eng muvofiqini to'g'ri tanlash va qo'llay bilish muhimdir.

Nargiza MINGQULOVA, Feruza TOVBOYEVA,
Toshkent davlat yuridik universiteti qoshidagi
akademik litsey o'qituvchilari

«OLTIN YORUQ»: turkiy tilning muhtasham obidasi

Ma'lumki, adabiyot o'sib kelayotgan yosh avlodning shaxsiyati, ma'naviy olami, tafakkuri, nutqi va ijodiy qobiliyatlarining shakllanishi va o'sishida o'ziga xos o'rin tutadi. Bunga u o'zidagi takrorlanmas bir imkoniyat – badiiylik tufayli erishadi.

Adabiyot tarixida muhim hodisa bo'lgan ayrim asarlarni o'rganish, ilmiy-metodik asoslarini ilmiy tadqiq etish dolzarb masalalardan biridir. Bu kabi asarlar sirasiga «Oltin yoruq»ni kiritish mumkin.

«Oltin yoruq» asarining fanga ma'lum bo'lganiga uncha ko'p bo'lgani yo'q. Asar bundan deyarli 100 yil oldin – 1910-yilda Sergey Yefimovich Malov tomonidan Xitoyning Gansu viloyatining Sujou shahridan topilgan. Asar qadimgi turkiy tilning muhtasham obidasi bo'lib, uyg'ur yozuvida bitilgan. «Oltin yoruq»ning tarjimoni Singku Selu Tuding Bishbalik shahridan bo'lgan. Bu asar ustida ko'plab tadqiqotchilar ish olib borishgan. Jumladan, S.E.Malov, V.Radlov, Mayns, Rashid Raxmati Arat kabi olimlarning tadqiqotlari e'tiborga molikdir. Asarning eng mukammal nusxasi Sankt-Peterburgda saqlanadi. Uning 85 foizigina yetib kelgan, xolos.

Asarning to'liq nomi quyidagicha: «Altun o'ngluk, yaruq, yaltiriqliq', kupla ko'turmish no'm iliki atlig' no'm bitig'». Uni professor Nasimxon Rahmonov shunday tarjima qiladi: «Oltin rangli yorug', yaltiroq, hamma (narsa)dan ustun turadigan no'm podshohi otlı no'm bitigi».¹

Davlat ta'lim standartidan kelib chiqqan holda litsey va kasb-hunar kollejlarning 1-bosqichida qadimgi turkiy adabiyot namunalari o'rganiladi. Ammo u yerda «Oltin yoruq»ni dasturiy material sifatida o'rganish ko'zda tutilmagan. Lekin bu asarni mustaqil ishlar va rejadan tashqari mashg'ulotlar jarayonida o'rganish mumkin.

Bir asar tilini tahlil qilish rejalashtirilayotganida quyidagi xususiyatlarga e'tibor berish kerak:

- o'quvchilarning maktabda ona tili va adabiyot darslarida olgan bilimlari;
- ularning adabiy-nazariy tayyorgarliklari;
- matndagi asosiy tasvir vositalarini aniqlash hamda ularning shu matnda bajarayotgan vazifalarini tahlil qilishga oid malaka va ko'nikmalari.

«Badiiy asar tilini tahlil qilishda uzviylik hamda uzluksizlik asosiy tamoyil bo'lib qolishi kerak. Shunga ko'ra, badiiy asar tilini o'rganishda ham o'quvchilarning bu sohadagi bilimlarini bosqichma-bosqich ortib borishiga e'tibor qaratish lozim».²

Buni shunday tasavvur qilsa bo'ladi:

1. Poetik til haqidagi dastlabki ma'lumot.
2. «Poetik nutq» tushunchasi.
3. Poetik matnning sintaktik qurilishi.

4. Badiiyat va tasvir vositalari mutanosibligini umumlashtirish.

Barcha bosqichlarda asosiy diqqat til sathi, adabiyotshunoslik fani, predmetlararo aloqada shakllanadigan bilim, ko'nikma va malakalarga qaratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

«Oltin yoruq» asarining X tezginchida «Shahzoda va bars» hikoyasi keltirilgan. Bu asar ustida ishlash

jarayonida asar tili bilan uning g'oyasi, g'oyaviy-badiiy mazmuni orasidagi bog'lanishlarni aniqroq tasavvur etish imkoniyatlari bilan tanishamiz. Bu matnda ikkita ma'no: biri o'qishda yalt etib ko'zga tashlanib turadigan – tashqi qism hamda uning ostiga «berkitib qo'yilgan» – sirli qism mavjud.

Ma'lumki, matn bir marta o'qib chiqilgandan keyin uning yaxlitligini idrok etish mumkin bo'ladi. Ammo bu yaxlitlikning alohida-alohida qismlardan iborat ekanligini ham nazarda tutish kerak. Zero, matnning butunligiga ichki ma'no rivojidagi qismlar va butunlikning o'zaro aloqalari tufayli erishiladi. Bizning misolda u alohida-alohida bandlardan iboratdir. Mana shu bandlarning muallif taqdimi va talqinidagi ketma-ketligi matn yaxlitligini ta'minlagan.

Endi matnning o'zini ko'rib chiqaylik. Matnni shartli ravishda uch qismga ajratish mumkin. Asar voqeaband bo'lgani uchun ham bandlar orasidagi mantiqiy aloqadorlikni anglash unchalik qiyin emas.

Matn oddiy xabar bilan boshlangan. Voqea sodir bo'layotgan vaqt ham muallif tomonidan bir necha marta turli usul va shakllarda eslatiladi.

O'tgan zamonda Chambudi o'lkasida Mag'aradi otlı davlatmand xon bor edi. Mag'aradi juda boy, mulki behisob, omborlari don-dun, mol-matoga to'la edi. O'zi esa juda jasur, o'q-yoy otishda tengi yo'q, qudratli xoqon edi. To'rt tarafdagi xalqni egallab, katta davlat barpo qilgan edi. Uni o'z xoqonligidagi xalqlar ham, boshqa davlat fuqarolari ham hurmat qilar edilar.

Mag'aradi adolatli podshoh bo'lib, mamlakatni qonun-qoidalar bo'yicha boshqarardi. Shul bois uning mamlakatiga boshqa yurt fuqarolari ham kelib yashar edi. U katta obro' va qudratga ega bo'lganligi uchun dushmanlik qilishga hech kim botinolmas edi. Xoqonning uhta o'g'li bor edi. Ular juda ko'rkam, eng muhimi, aqlli edilar. Katta o'g'lining oti Mag'abali, o'rtanchasining oti Mag'adivi, eng kichik o'g'lining oti Mag'astvi edi. Bir kuni xon va o'g'illari sayr aylagani

yo'lga chiqdilar. Ular ancha dam olib, ko'ngillarini xushnud etgandan keyin otasidan o'tinib, iltimos qildilar: «Ota, ruxsat bersangiz, tog'ning meva-chevalariy-u gullaridan terib kelsak».

Shu tarzda dastlabki tanishuv tahlili amalga oshadi. So'ng matndagi ayrim so'zlar ustida to'xtash mumkin bo'ladi. Bular:

Amal, lavozim nomlari:

Alig qan – ulug' xon

Tegin – shahzoda

Kishi nomlari:

Mag'radi, Mag'abali, Mag'adivi, Mag'astvi

Joy nomlari:

Chambudi – ulus – o'lka, shahar

Boshqa so'zlar:

Tap – deb

Arsar – esa

O'ngra – oldin

O't (o'd) – vaqt, zamon

O'quvchilarning e'tibori voqealar rivojiga, undagi tasvirga, tasvirdagi ifoda imkoniyatlariga tortiladi.

Tahlilning navbatdagi bosqichida asardagi ruhiy holatlar tasviri va talqinini kuzatish mumkin. Ma'lumki, asarni o'qish jarayonida kitobxon qahramonlarning turli ichki isyon va ruhiy holatlarga tushishlarining guvohi bo'ladi. Jumladan, uch shahzodaning uch xil ko'rinishdagi ruhiy holati alohida tahlilni talab etadi. Bunda buddaviylik dinining asosini tashkil etuvchi Burxonning bergan o'giltari, yo'l-yo'riqlari hamma bo'distavlarning hayoti uchun mezon ekanligini, ular bu yo'lni kundalik vazifasi singari qabul qilishlari kerakligini ta'kidlab o'tish joizdir.

Asarda shahzodalarning eng kichigi Mag'astvi aka-lariga shunday deydi: «Men hech g'am va qo'rquv sezmayapman. Jondan ayrilishdek tashvishim ham yo'q. Har holda meni allaqanday shodlik, xursandlik kutayotir. Biz biror yaxshi ne'mat topsak kerak».

Bu jumlarlar zamirida ruhiy holat ifodalanayotganligi shubhasizdir. Sababi, «Besh olamdagi jonzo'tlar uchun o'z tanasining shu tariqa shodligini, xursandligini, oziq-ovqatini, qurol-yarog'ini ko'zda tutmaydilar; jonlarini, boshlarini fido qilib, hayotini berib, sabr qilib chidaydilar. Bu taxlitda bo'disatvlar o'zlarining tinchligini, shodligini tilamaydilar, tanalari, hayotlarini ayamaydilar, shu bilan o'zidan yuqori turadiganlarning qo'rquv-azoblarini, o'zidan quyidagilarning xo'rliklarini, yomon niyatli dushmanlarning azob-uqubatga solishini va shunga o'xshash ko'p azoblarning turlariga sabr qiladilar, bardosh beradilar»(IV 14a).³

Umuman olganda, buddaviylik falsafasi insoniyatni kamtarlikka, mehribonlikka undaydi. Insoniyat yo'lidagi azob-uqubatlarni bartaraf qilish, shuningdek, axloqni jamiyatning sog'lomligi uchun asosiy shart qilib qo'yish, dono mushohada orqali ruhiy yetuklikka olib

borishning pirovard maqsadi – olamni komillikka yetaklashdir.

Matn mazmunini to'la anglab yetish uchun quyidagi savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin. Xususan:

1. Voqeaning ayni bahor faslida bo'layotganligi ni-mani eslatadi? Shu maqsadlarni amalga oshirish uchun asarda qanday tasvir vositalaridan, so'z va so'z birik-malaridan foydalanilgan?

2. Voqeaning sodir bo'lish joyi aniqmi? U qaysi so'zlar orqali ifoda etilgan?

3. She'rda turkiy xalqlarga xos ruhiyatning aks et-gan o'rinlarini ko'rsata olasizmi? Muallif ularni qanday aks ettirgan?

4. Personajlarning bir-biriga qanday so'zlar bilan murojaat qilganlariga e'tibor bering. Ularning nima uchun shu so'zlarni qo'llaganini asoslang.

5. Kutilmagan hodisaga duch kelib qolish yoki adashib qolishday noquvaylik va vahm yanada kuchay-tirib berilgan o'rinlarni toping. Asar ijodkorlarining top-qirligini qanday baholaysiz?

6. Hikoyadagi uch aka-ukaning tasviri bilan bog'liq ifodalarning o'ziga xosligi nimada deb o'ylaysiz?

7. Asarda takrorlanib qo'llangan bir necha so'zlar mavjud. Ular bajarayotgan badiiy-uslubiy vazifalarni tushuntirishga harakat qiling.

Matndagi til ifoda imkoniyatlarining o'zaro aloqador-ligi kuzatilganda shu narsa oydinlashadiki, unda matn qismlari bir-birlari bilan emas, bir necha munosabatga ko'ra aloqaga kirishadi. Bu aloqadorlikni ketma-ketlik, mantiqiylikiga ko'ra, ularning tuzilishi, tarkibiy qismlari-ga ko'ra ham tasnif qilish mumkin.

Matnning tashqi tomonida ochiq ko'rinib turgan narsa bitta hayotiy voqeaning oddiygina bayoni xolos. Aslida bu voqeaning kundalik turmushda yuz berishi va shu vaziyatga istalgan odamning tushib qolishi ta-sodifiy emas. Shunga qaramay, matn bilan tanishib bo'linganidan keyin, tabiiyki, o'quvchilarda ba'zi mulo-hazalar paydo bo'ladi. Butun gap – asosiy ishning mo-hiyati ham mana shu mulohazaning kuchiga bog'liq.

Adabiy asarlarni tahlil qilishda ularning tur va janr-lari alohida ahamiyatga ega. Asarning tur va janri uni tahlil qilishga oid metod va usullarning belgilanishiga asos bo'ladi. Professor Q.Yo'ldoshevning aytishicha, «turli adabiy asarlar bilan ish yuritilganda tahlil usullari mutlaqo o'zgarib ketmaydi, lekin o'quvchining asarga yondashish tarzi o'zgaradi. Asarlarni tur va janr xususi-yatlariga ko'ra san'atdan lazzatlanish, asarni uning ba-diiy butunligi hamda takrorlanmas mohiyatini his etish qobiliyatini rivojlantirishni nazarda tutadi».⁴

Demak, badiiy asar tilini tahlil qilishning ham xilma-xil shakl va ko'rinishlari mavjud. Bular o'quvchilarning qalbida badiiy so'zga, adabiyotga, ular orqali esa ezgu-likka bo'lgan mehrini oshiradi.

¹N. Rahmonov. Oltin yoruq // O'zbek tili va adabiyoti, 2004. 20-son, 84-bet.

²B. To'xliyev. Adabiyot o'qitish metodikasi. T.: Yangi asr avlodi, 2006. 101-bet.

³N.Rahmonov. Oltin yoruq. 1-kitob. T.: Fan, 2009. 9-bet.

⁴Q. Yo'ldoshev. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. T.: O'qituvchi, 1996. 118-bet.

Saodat QAMBAROVA,

Toshkent viloyati Yangiyo'l tumanidagi 44-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

YAXSHILIK VA YASHILLIK BAYRAMI

Qadriyat – bamisoli millatning o'z qiyofasini aks ettiruvchi ko'zgu. Shu bois biror xalq to'g'risida muayyan tasavvurga ega bo'lish uchun o'sha elatning an'ana va udumlariga nazar tashlash kifoya.

Xalqimizning azaliy bayram va an'analari kishilarning o'zaro munosabatlaridagi olijanob fazilatlarini, umuminsoniy qadriyatlarni o'zida mujassam etadi. Ana shunday barhayot an'analardan biri – yasharish va yangilanish ayyomi – Navro'zdir. Zero, Yurtboshimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, «Navro'z bayrami biz uchun hayot abadiyligi, tabiatning ustuvor qudrati va cheksiz saxovatining, ko'p ming yillik milliy qiyofamiz, olijanob urf-odatlarimizning betakror ifodasi bo'lib kelmoqda».¹

O'quvchilarda tabiatga ongli munosabatni shakllantirish, boy ma'naviy merosimizdan g'ururlanish tuyg'ularini kamol toptirishda Navro'z ayyomiga bag'ishlab o'tkaziladigan tadbirlar alohida o'rin tutadi.

Quyida jurnalxonlar e'tiboriga tabiat bag'rida o'tkazishga mo'ljallangan teatrlashtirilgan namunaviy adabiy kecha ssenariysi havola etiladi. Undan ijodiy foydlangan holda maktabingizda o'tadigan tadbirni tashkil etish tavsiya etiladi.

Maktab bog'i oldindan bayram o'tkazishga moslab bezatiladi, obodonlashtirish ishlari amalga oshiriladi. Kecha ijodkorlari bahoriy kiyinadilar. Dastur namoyishi uchun kompyuter, multimedia vositalari, DVD, tanlangan kuy-qo'shiqlar, filmlar yozilgan disklar, musiqa asboblari va boshqa zarur anjomlar shay qilib qo'yiladi. Sahnaning qulay joyiga o'rnatilgan monitorda boshlovchi nutqiga uyg'unlikda tayyorlangan slaydlar, videoroliklar ketma-ket berib boriladi.

Tantana debochasi karnay-surnay, nog'oralarning sho'x sadolari jo'rligida boshlanadi. Bog' to'ridagi sahnada parda ochilib, ko'klam shukuhi ufurib turgan dekoratsiya paydo bo'ladi.

Sahnaning ikki tomonidan yog'och ot minib chiqib kelgan Jarchilar barchani Navro'z shodiyonasiga chorlovidan so'ng ularning o'rnini boshlovchi yigit va qiz egallashadi.

Boshlovchi yigit:

– Salqin saharlarda, bodom gulida
Binafsha labida, yerlarda bahor,

Qushlarning parvozi, yellarning nozi,
Baxmal vodiylarda, qirlarda bahor.²

Boshlovchi qiz: – Ha, tarovatli diyorimizda dehqon bahori – mehnat bahori kezmokda. Marhabo, yashillik va yaxshilik fasli!

Davruga chuchmomolar, qizg'aldoqlardan sochlariga chambarak taqib, egnidagi yashil liboslari etaklarini mayin shabbodalar o'ynoqlab tortiqilayotgan Ko'klamoy kirib keladi. Olamni bulbulning yoqimli xonishlari tutib ketadi.

Bir guruh qizlar zamin qa'ridan asta bosh ko'tarib, bahoriy nasimlarda yengilgina tebramayotgan o'to'lanlar, haroratli bobo quyosh taftidan g'unchalari yaproq yozayotgan chechaklar, ko'kda charx urib parvoz qilayotgan qaldirg'ochlar, chamanzor oralab guldandolg'azali bilan kuylangan «Fasli navbahor o'ldi...» qo'shig'iga raqs tushadilar.

Boshlovchi yigit: – Assalom, Ko'klamoy! Sening tashrifing ko'ngillarni munavvar ayladi. O'lkamizga xush kelibsan!

Ko'klamoy: – Tashakkur, men yurtigingizga yolg'iz o'zim emas, har yilgidek sadoqatli hamrohlarim Navro'zoy, Dehqon bobo, Bog'bon bobo, Cho'pon bobolar bilan birga qadam ranjida qildim. Marhamat, ularni kutib olaylik.

Ramziy mehmonlarni yoshi ulug' qariyalar, Baxshi bobo, polvonlar, dorbozlar, masxarabozlar qiyofasidagi shodiyona mezboblari qarshi olishadi va hammalari davra to'ridan joy egallashadi.

Baxshi bobo navbat olib, do'mbirasini chertib qo'shiq boshlaydi:

– Azal-azal Navro'zjon,
Bayramlarning zo'rida,
Nuroni chol, kampirlar,

Turar davra to'rida,
Keling, Navro'z sayliga,
Siz ham keling mayliga.³

Oppoq ko'ylagiga binafshalar qadalgan, sochpuklari tolbargakdan Navro'zoy Jumaniyoz Jabborovning «Navro'z kelibon» she'ri bilan aytilgan qo'shiqqa sahnalashtirilgan raqsni ijro etadi.

Boshlovchi qiz: – Navro'z! Bu so'z dillarga olam-olam quvonch baxsh etadi. Uning zamirida ajib nafosat, tuganmas zavq-shavq, zebolik, dilrabolik va muattarlik bor. Navro'z uyg'onish, mehnat, mehr-oqibat va muhabbat bayramidir. Bu fikrni qo'llari mehnatda qavargan bobo dehqon ham, suruvi ortidan yaylovlar osha tog'-toshlar kezgan cho'pon bobo ham, ishq sururidan sarxush oshiq ham tasdiqlaydi.

Boshlovchi yigit: – Navro'z – yangi kun demak. Keksalarning aytishlaricha, Navro'z kiradigan kecha «Qozon to'ldi» deb atalgan. «Qozon to'ldi» – sof oilaviy udum bo'lib, har bir oila o'z imkoniyatiga qarab tansiq taomlar, ko'kat somsalar, bo'g'irsoqlar tayyorlaydi. Shuningdek, bobo dehqon haqiga duo qiladilar.

«Qozon to'ldi»ning ertasi kuni qo'shga qo'shilib, yerga baraka urug'i qadalgan. «Qozon to'ldi» oqshomida tayyorlangan taomlar va pishiriqlar qo'ni-qo'shnilarga ulashilgan. Shu oqshomda kechasi bilan ko'pchilik bo'lib sumalak va halim pishirilgan.

1-o'quvchi:

– Boychechak chiqibdi, bugun Navro'z ekan,
Hamma bir-biriga jigar so'z ekan,
Olam ham barobar kecha-kunduz ekan,
Boychechak chiqibdi, bugun Navro'z ekan.

Ko'klamoy:

– Yangi yilingiz muborak bo'lsin, hoy bobo.
Yangi yilingiz muborak bo'lsin, oy momo.
Yangi yilingiz muborak bo'lsin, hoy ona.
Boychechak chiqibdi, bugun Navro'z ekan.

Navro'zoy:

– Hoy, bog'bon bobo, niholga bersin baraka.
Hoy, dehqon bobo, dalangga bersin baraka.
Hoy, cho'pon bobo, qo'rangga bersin baraka.
Boychechak chiqibdi, bugun Navro'z ekan (47-bet).

Qo'llariga savatchalar ko'tarib olgan o'g'il-qizlar davraga chiqishib, mehmonlarga boychechaklar hadya qilishadi.

Gullarni hidlab, ko'zlariga to'tiyo qilgan yoshi ulug'
onaxon deydi:

– Omonliq, hey omonliq,
Yetdik Navro'zga.
Unutilsin yomonliq
Qut ber, rizq-ro'zga (42–43-betlar).

Keksa kishilar timsolidagi o'quvchilar kelasi yilni sog'-salomat qarshi olishni niyat qilishib, bolalarga shirinliklar tortiq qilishadi.

Yakkaxon va xor ijrosida «Boychechak» qo'shig'i yangraydi.

Baxshi bobo jo'shib-jo'shib kuylaydi:

– Navro'z nishonasi bu,
Bobo dehqon ish boshlar,
Ezgu niyat bilan u
Yeriga urug' tashlar,
Keling, Navro'z sayliga,
Siz ham keling mayliga (93-bet).

Bir o'g'il bola sahnaning o'rtasiga toshbaqani teskari tomoniga ag'darib qo'yib, chiqib ketayotganida boshlovchi yigit uni to'xtatib, bu xatti-harakatining boisini so'raydi.

Bola: – Ma'lumki, qadimda ota-bobolarimiz dehqonchilik bilan shug'ullanib, hayot kechirishgan. Bu udum mo'l-ko'l hosil, qut-baraka manbai bo'lgan yomg'ir chaqirishga qaratilgandir.

Boshlovchi yigit: – Yomg'ir chaqirish udumlaridan yana biri «Sust xotin» marosimidir. Marosim bahor faslida qurg'oqchilik bo'lib, yomg'ir yog'masa o'tkazilgan.

Ishtirokchilar qo'llarida dehqon panshaxasiga tel-pak, chopon kiydirib, belini bog'lab, odam suratiga kiritib, sahnani aylanib qo'shiq aytadilar:

– Sust xotin, suzma xotin,
Ko'lankasi maydon xotin.
Yomg'ir yog'dir ho'l bo'lsin,
Yer-u jahon ko'l bo'lsin.
Maysalar quloq yozsin,
Sut-u qatiq mo'l bo'lsin (52-bet).

Qo'shiq ijrosi davomida qo'g'irchoqning ustidan suv quyib turiladi. Sahna ortidan momoqaldiroqning ovozi eshittirilib, sun'iy yomg'ir yog'diriladi va «Sust xotin» olib chiqib ketiladi.

Baxshi bobo yonib-yonib qo'shiq aytadi:

– Bizning elda bu ayyom,
Sumalaksiz o'tmaydi,
Yalpiz somsa yopmasdan,

Aziz mehmon kutmaydi,
Keling, Navro'z sayliga,
Siz ham keling mayliga (93-bet).

Ko'klamoy va Navro'zoylar chiroyli idishlarda undirilgan bug'doy maysalarini olib kirishib, atrofida gilarga ulashishadi.

1-o'quvchi: – Sumalak maysasi Navro'zning asosiy timsoli hisoblangan. Sumalak uchun o'stirilgan bug'doy maysasining ma'lum qismi maxsus «ko'k boylash» uchun ajratilgan. «Ko'k boylash» deb, sumalak qiluvchi ayollar tomonidan mehmonlarga, yosh-yalanglarga bug'doy maysasidan oz-ozdan tortiq qilishga aytilgan. Ko'k boylangan kishi, buning evaziga imkoniyati darajasida sumalak tayyorlaganlarga ul-bul tortiq qilgan.⁴

Parda yopiladi va yana ochiladi.

Kayvoni momo boshchiligida yosh bolalar terib kelgan toshchalarni doshqozonga solib, sumalakni qo'zg'ashda davom etayotgan ayollar xatti-harakatlari sahna ko'rinishlari orqali namoyish etiladi.

Kayvoni momo: – Kelinglar, Navro'z udumlari, sumalak haqidagi rivoyat va hikmatlardan aytamiz.

Momoning o'zi «Sumalak – o'ttiz malak» afsonasi bilan gurungni boshlab beradi.

1-o'quvchi: – Sumalak ko'pchilik bo'lib tayyorlanadi. Qishdan eson-omon chiqib oldik, deb xonadonlardan bir kosadan bug'doy yig'ib olinadi, bir qozondan taom yeganlar bir-biriga qarindoshdek yaqin bo'lib qolishar ekan (97–98-betlar).

2-o'quvchi: – Aytishlaricha, haftada bir marta yaxshilab hordiq chiqarib, oyda bir hammomga tushib, yilda bir marta sumalakka to'ygan odam sira kasal bo'lmas emish (98-bet).

3-o'quvchi: – Navro'zda sumalak va halimdan tashqari yana yilboshining oshi degan ramziy taom tayyorlangan. Odamlar uylaridan olib kelgan ovqatlar doshqozonda aralastirilib, dasturxonga tortilgan. Sayilga kelganlar bu taomdan tatib ko'rishlari shart bo'lgan.

To'liqinlanib kuylayotgan **Baxshi boboga** do'mbirasi jo'r bo'ladi:

– Davrani keng olaylik,
Ulkan kurash boshlandi,

Poygaga ot solaylik,
Ana uloq tashlandi,
Keling, Navro'z sayliga,
Siz ham keling mayliga (93-bet).

Monitorda keng maydon bo'ylab ko'pkari chopayotgan chavandozlar, uloqni egariga o'ngarib, belgilangan marraga keltirib tashlagan g'olib gavdalantirilgan «Chavandoz» filmidan lavha ko'rsatiladi.

Polvon bobo chiqib, salmoq bilan so'z boshlaydi: – Endi navbat milliy o'yinlarimizga. Davraga kuragi yerga tegmagan polvonlarimizni chorlaymiz. Ma'lumki, o'zbek kurashi sport turi bugun halollik, mardlik va tantilik ramzi sifatida dunyoga yoyildi. O'zbekning «Halol», «Yonbosh», «Chala», «Boshla» kabi so'zlari jahonning nufuzli sport maydonlarida mardona jaranglamoqda.

Sahnaga chiqqan ikki nafar polvon yigit o'zbek kurashining ayrim usullarini qo'llab, o'z chiqishlarini taqdim etishadi. Shundan so'ng ikki guruhga bo'lingan yigirmatacha yigit arqon tortishib, kuch sinashadilar.

Boshlovchi qiz: – Azaldan Navro'z tantanalari «Varrak sayli»siz o'tmagan. Bahor kunlari varrak uchirayotganda bolalar shamolni chaqirib, quyidagicha qo'shiq aytganlar:

Varrak uchirayotgan **birinchi bola:**

– Shamol-shamol,
Bag'ring kamol,
Onang seni uchqur deydi.
Otang seni botir deydi,
Qani, ko'rsat amalingni.
Uchir ko'kka varragimni.

Ikkinchi bola:

– Shamol-shamol,
Bag'ring kamol,
Erinmasdan kelgin buyon,
Bola bo'lib quvon har on,
Uchir ko'kka varragimni.
Varraklar osmonga ko'tariladi.

Boshlovchi yigit: – Bugun bayramimizga Navoiy bobomiz ham tashrif buyurganlar. Marhamat, ularni olqishlab kutib olaylik.

Qarsak sadolari ostida davraga Alisher Navoiy tim-solidagi o'quvchi kirib keladi.

Alisher Navoiy:

– Vasli aro ko'rdum, teng emish bo'yi-yu sochi,
Tun-kun teng ekan zohir o'lur bo'ldi chu navro'z.⁵

Aziz bolajonlarim! Mening sizlarga bir savolim bor. Aytgich, ajdodlaringizning Navro'z haqidagi qanday asarlarini bilasiz?

Tomoshabin o'quvchilardan bir nechtasi sahnaga chiqishadi.

1-o'quvchi: – Buyuk olim Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'otit turk», Umar Xayyom «Navro'znoma», Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig», at-Termiziy «Navro'znoma» asarlarida ko'klamni va Navro'zni ta'rif-u tavsif etganlar. Mazkur asarlarda ajdodlarimiz tomondan bahor va Navro'z ayyomi haqida bundan necha yillar muqaddam yaratilgan qo'shiqlar, hikmatlar, rivoyat va afsonalardan namunalar keltirilgan.

2-o'quvchi: – Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy bobomiz «Qissasi Rabg'uziy» asarida shunday yozadi:

Kun hamalga kirdi ersa keldi olam navro'zi,

Kechdi bahman zamharir qish qolmadi qori buzi.⁶

Alisher Navoiy: – Barakalla, azizlarim, barakalla. Javoblaringiz bilan kaminani bag'oyat xushnud etdingiz.

O'quvchilarga samimiy tilaklarini armug'on etgan shoir xayrlashib sahnani tark etadi.

Boshlovchi qiz: – Navro'z – ilhom fasli. Ona tabiat bahor kelishi bilan o'z go'zalligini namoyon etishga kirishadi. Olam yashil libosga burkanib, mevali daraxtlar gullab hosilga kiradi. Bu qalbida ertangi kunga umid bog'lagan jamiki jonzotga mehnat zavqini beradi. Navro'zning umr boqiyiligi ham shunda. Bugun yurtimizdagi yuksalish-u evrilishlar, xalqimiz ko'nglidagi ulug'vorlik, ertangi kunga ishonch tuyg'ularining mustahkamlanishida ham Navro'z bayramining alohida o'rnini bor.

Boshlovchi yigit: – Darhaqiqat, xalqimizning o'zligini anglashiga xizmat qilgan Navro'z ayyomi bugun elimizning bir tan-u jon bo'lib O'zbekiston – ona Vatanimizning ham dehqonchilig-u chorvachilik, ham sanoat-u ilm-fanda, umuman, jahonda tenglar ichra teng bo'lib, barcha sohalarda yuksak marralarni egalashiga kuch bermoqda.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, milliy iqtisodiyotimiz tarkibida ham tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Buni yurtimizning istiqloq yillarida avvalgi agrar respub-

likadan bosqichma-bosqich ravishda sanoati rivojlangan zamonaviy davlatga aylanib borayotganida ko'rishimiz mumkin.

Monitorda yurtimiz sanoati, ishlab chiqarish korxonalarini faoliyati, qurilish bunyodkorlik ishlari, yoshlarimizning ilm-fan, san'at, sport sohalarida erishayotgan yutuqlari, o'qish, ijod faoliyati namoyish etiladi.

Boshlovchi qiz: – «Muxtasar qilib aytganda, yangilanish va ezgulik timsoli bo'lgan Navro'z falsafasi xalqimizga mansub odamiylik, mehr-oqibat, muruvvat va himmat kabi yuksak xususiyatlardan oziqlanib kelgani, ajdodlarimiz asrlar davomida qanday buyuk umuminsoniy g'oyalardan bahramand bo'lib, ma'naviy kamol topganining yana bir tasdig'idir, desak, hech qanday mubolag'a bo'lmaydi».⁷

Baxshi bobo o'lanini yakunlab:

– Tovus misol taralar

Tabiat kun, tun bilan,

Baxshi bobo kuylaydi,

Do'mbiraday soz bilan,

Keling, Navro'z sayliga,

Siz ham keling mayliga.

«Bahor vals» yangraydi va qizlar raqsga tushadilar.

Ko'klamoy: – Azizlarim, barchangizning qalbin-gizni yil bo'yi bahoriy kayfiyat tark etmasin. Mustaqil yurtimizdan Navro'z shodiyonalari, tinchlik-xotirjamlik, xonadonlaringizdan rizq-ro'z arimasin.

Navro'zoy: – Zero, Navoiy bobomiz aytganlaridek, «Har tunung qadr o'lubon, har kunung o'lsun navro'z».

Qatnashchilar tomoshabinlarga ta'zim qilishadi va parda yopiladi.

¹I.Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008. 35-bet.

²XX asr she'riyati antologiyasi. Zulfiya. Bahor keldi seni so'roqlab. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. 62-bet.

³Navro'z. Tuzuvchilar: T.Mirzayev, M.Jo'rayev. T.: Fan, 1992. 93-bet (Keyingi ko'chirmalar ham shu nashrdan olingani uchun sahifasi qavs ichida ko'rsatiladi).

⁴A.Zunnunov, B.Turdiyev. Bayonlar to'plami. T.: O'qituvchi, 1993. 154-bet.

⁵Alisher Navoiy. Qaro ko'zim. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988. 247-bet.

⁶Nosiriddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. T.: Yozuvchi, 1990. 103-bet.

⁷I.Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008. 35-bet.

Hikmatilla URAZBAYEV,
Guliston davlat universiteti o'qituvchisi

SINFDAN TASHQARI MASHG'ULOT

o'quvchining chet tildagi bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi

Har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash mamlakatimiz ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishidir. Shu ma'noda respublikamizda chet tillarni o'rganish va o'qitishga bo'lgan e'tiborning kuchayishi global-lashuv sharoitida yetuk va malakali mutaxassislarni tayyorlash orqali mamlakatimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shadigan hissasini oshirish, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Uzluksiz ta'lim tizimida tarbiyaviy maqsadga ta'limiy maqsad bilan teng qaraladi. Bu masala, ya'ni ta'limning tarbiyaviy maqsadi boshqa fanlar qatori chet tillariga ham taalluqli bo'lib, ushbu maqsadlarni amalga oshirishda sinfdan tashqari tadbirlar, sahnalashtirilgan bayram tadbirlari katta ahamiyatga ega.

Bunday tadbirlar til o'rganuvchi o'quvchilarning sotsiologik kompetensiyasini, ijtimoiy-madaniy layoqatini shakllantirish, ya'ni o'zi yashayotgan mamlakatning urf-odatlarini, qadriyatlarini, marosimlarini va boshqa milliy-madaniy xususiyatlarini bilish hamda tili o'rganilayotgan mamlakat bilan taqqoslagan holda, autentik nutqning milliy xususiyatlarini namoyon eta olish qobiliyatini shakllantiradi.

Quyida e'tiboringizga havola etilayotgan «8-mart – Xalqaro xotin-qizlar bayrami»ga bag'ishlangan tadbir ssenariysi yuqorida keltirilgan maqsad va vazifalarga erishishda xizmat qiladi, degan fikrdamiz.

«8-mart – Xalqaro xotin-qizlar bayrami» (Mothers' Day) ga bag'ishlangan bayram tadbiri

Maqsad: o'quvchilarda she'rni ifodali o'qish ko'nikmasini rivojlantirish, monologik nutqini o'stirish, chet tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirish.

Kerakli jihozlar: o'quvchilar tayyorlagan rasmlar (onalar, opa-singillar, buvilar portretlari), gullar, pufaklar, «Qayerda u?» o'yini uchun o'yinchoq hayvonlar.

Tadbirning borishi

O'qituvchi:

– Today we shall have a lot of guests. They are our nearest and dearest, mothers and sisters. I think you are glad to see them and they are happy to see you.

O'quvchilar xonani pufaklar, gullar va rasmlar bilan bezatishadi. Ular navbat bilan she'rlar aytishadi, qo'shiq kuylashadi. Badiiy chiqishlar ijro etilgandan keyin o'qituvchi o'quvchilar va ularning onalari ishtirokida o'yinlar tashkil qiladi.

O'qituvchi:

– You have learnt some poems. Let's listen to you. Who will start?

O'quvchi:

My mother

Who said «Goodnight»,
When I was a child?
My mother.
Who dressed my dolls in clothes so gay
And showed me often how to play?
My mother.
Who ran to help me when I fell
And who could funny stories tell?
My mother.
Who sits at my head when I am in bed?
My mother.
Who is so nice, who is so kind,
Another so dear you'll never find?
My mother.

O'quvchi:

Mother

A mother has so many things to do,
From washing, ironing, cleaning to tying a shoe.
When they forget to wash their faces clean,
And their clothes are the muddiest you've ever seen,
Who repairs the clothes and scrubs them like new?
Of course, that is what a Mother will do.
Who becomes a doctor or the nurse when they are ill,
Applying a bandage or giving them a pill?
Who becomes a detective to find a toy or a book?
For missing things she must look and look.
Who becomes a listener to every broken heart,
To every accomplishment that a child makes?
Who scolds their children when they are naughty
Or reminds them of God when they are too haughty?
Who tends her family with love and patience, too?
Of course that is what a Mother will do.

(By Jeff Greener)

O'qituvchi:

– I think you love your mothers very much. It's time to listen to your stories about your mothers.

O'qituvchi o'quvchilarga o'zlarining onalari haqidagi hikoyalarini aytib berishni taklif qiladi.

Namuna hikoya:

O'quvchi:

My mother is a nice woman. Her name is Rano. She is 30 years old. She is a doctor. My mother has blue eyes, black hair and a red lips. She is not tall. My mother is thin. She is kind and clever, she is my best friend. She tells me funny stories and read a book every evening. I love my mother very much.

Goodnight, Father!
 Goodnight, Mother!
 Kiss your little son!
 Goodnight, sister!
 Goodnight, brother!
 Goodnight, everyone!

O'qituvchi:

– You can recite the poems very well. Do you know any songs about the holiday? Let's sing it all together.

O'quvchilar bayramga bag'ishlangan qo'shiqni jo'r bo'lib ijro etishadi.

O'quvchi:**My Dear Mommy**

My dear, dear mommy!
 I love you so much.
 I want you to be happy
 On the eighth of March.
 Be happy, be happy
 On the eighth of March,
 Be happy, be happy
 On the eighth of March.

O'qituvchi:

– When do you usually get up? Do you like to go to school?

– Now let's find out if Kate likes to go to school or not.

Sahnaga ikki o'quvchi qiz chiqib, «Sleepy Kate» sahna ko'rinishini namoyish qiladi.

Mother

Dear Kate! Don't be late! Wake up!
 It's seven o'clock sharp!

Kate

Oh, dear Mommy! I can hardly hear what you say.
 Please let me stay in my bed.
 I'm a sleepy head.

Mother

Sleepy Kate! You are late!
 Get up! It's eight o'clock sharp!

Kate

Oh, Mommy, please, leave me in peace.
 My eyes are shut. I can't get up.

Mother

Lazy Kate! I can't wait!
 Please get up! It's nine o'clock sharp!

Kate

It's Monday today. Such a difficult day!
 I'm so stressed and a bit depressed,
 And I need some rest to be at my best.

Mother

Shameless Kate! Listen what I say!
 It's nearly nine and a quarter!

Foydalanilgan adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'lim tizimining davlat ta'lim standarti. Ta'limning barcha bosqichlari bitiruvchilarining chet tillari bo'yicha tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar. Toshkent, 2013. // <http://www.lex.uz>

H.Urazbayev, A.Zulfiqorova. Ingliz tili darslarida sinfdan tashqari tadbirlar. Guliston: «Ziyo» nashriyoti, 2013. 160 bet.

I'll bring a bucket of water and pour it out of pail
 As all my words and actions fail.

Kate

Please, don't, don't, don't!
 It's time for me to go.

O'qituvchi:

– Our boys and girls like to play. Now we shall play different games and your mothers will take part in them.

So'ng o'qituvchi o'quvchilar va ularning onalari ishtirokida turli o'yinlar o'tkazadi.

«Qayerda u?» o'yini

Ishtirokchi o'quvchilardan biri eshikdan tashqariga chiqadi. Bu vaqtda uning onasi xonadagi biron buyumni yashiradi. Ishtirokchi xonaga qaytib kirganida qolgan o'quvchilar unga ingliz tilida ko'rsatmalar berib, yashirilgan buyumni topishga yordam berishadi.

«Biz sizga aytamiz va ko'rsatamiz» o'yini

Onalar va bolalar o'qituvchi atrofida aylana bo'lib turishadi. Qatnashchilar o'zlari bajaradigan so'z va harakatlarni kelishib olishadi. Har bir so'zga biron bir harakat to'g'ri keladi.

Misol uchun:

Hello! – o'yin qatnashchilari o'tirib olishadi.

One – soat millariga qarshi aylanishadi.

Two – soat millari bo'yicha aylanishadi.

Good-bye! – qo'llarini yuqoriga ko'tarishadi.

«Nima o'zgardi?» o'yini

O'yin qatnashchilari aylana bo'lib o'tirishadi. O'yinni olib boruvchi xonadan chiqadi. Bu vaqtda qolgan ishtirokchilar joylarini almashib oladi. O'yinni olib boruvchi xonaga qaytib kiradi, qolganlar bo'lsa, jo'r bo'lib, «Who is out?» deb savol berishadi.

Xonaga qaytib kirgan ishtirokchi hammani joy-joyiga qaytarib o'tqazishi kerak.

O'qituvchi:

– Thank you for your poems and songs, my dear children. I hope that your relatives liked our concert very much. I want you and your mothers be happy and healthy. See you next week. Good-bye boys and girls.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqorida keltirilgan bayram tadbiri o'quvchilarda tilni o'rganishga bo'lgan qiziqish, ularning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish bilan bir qatorda ma'naviy dunyosini yuksaltirish, endi shakllanib kelayotgan shaxs ongiga kattalarga bo'lgan hurmat-ehtirom, otionalarni qadrlash kabi ko'p asrlilik milliy qadriyatimizni singdirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

KELING, INGLIZ TILINI O'RGANAMIZ!

LESSON 19 GOING OUT (Sayrga chiqish)

Хурматли журналхонлар! Журналнинг 2014 йил 1- ҳамда ўтган йил 2–12-сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилган 1–18-дарслар давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритган эдик. Қуйида келтирилаётган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни мунтазам такрорлаб боришингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда доимо бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the new words. Look at the map in 2a and say them in Uzbek.

park [pɑ:k], hotel [həʊ'tel], main square ['meɪn,skweə], museum [mju:'ziəm], mosque [mɒsk], church [tʃɜ:tʃ], railway station ['reɪlweɪ ,steɪʃn], restaurant ['restrɒnt], shop [ʃɒp], street [stri:t]

1b Work in pairs. Read the words in 1a. Listen and repeat.

11a Read the grammar rules with your partner.

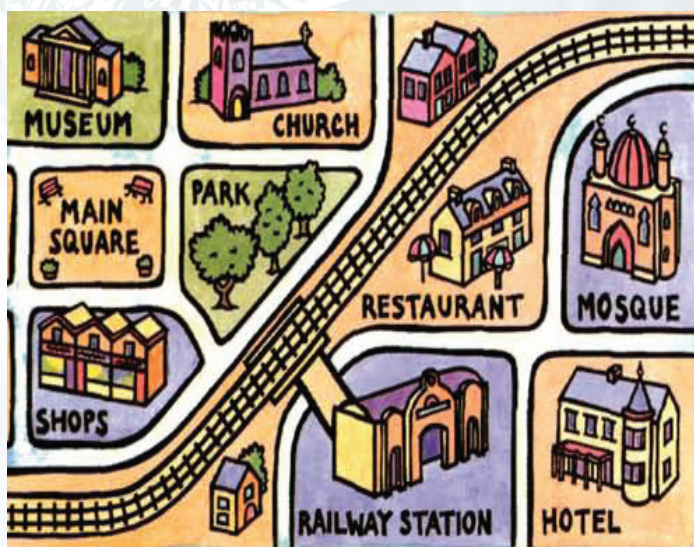
Грамматик маълумотлар Ўрин предлоги – near

Сиз 7-дарсада «from», 12-дарсада «at», 14-дарсада «in», 16-дарсада эса «on» предлоглари ҳақида ўрганган эдингиз. Мазкур дарсада эса яна бир предлог – «near» предлоги ҳақида маълумотга эга бўласиз.

Ушбу предлог ўрин предлоги сифатида бирор нарсанинг бошқа бир нарсанинг яқинида жойлашганини айтишда ишлатилади ва ўзбек тилида «яқинида» деб таржима қилинади.

I live near the university. (Мен университет яқинида яшайман.)

2b Look at the sentences about the map. Are they true (T) or false (F)?

- 1 The hotel is near the main square. (F)
- 2 The hotel is near the railway station.
- 3 The shops are near the park.
- 4 The restaurant is near the hotel.
- 5 The restaurant is near the museum.

2c Work in pairs. Imagine you are in the main square in 2b. Say true or false sentences with 'near'.

Example:

A: The museum is near here.

B: True!

3a Read the new words and say them in Uzbek.

bookshop ['bʊkʃɒp], café ['kæfeɪ], cinema ['sɪnəmə], disco ['dɪskəʊ], market ['mɑ:kɪt], newsagent's ['nju:z,etdʒənts]

3b Work in pairs. Read the words in 3a. Listen and repeat.

3c Match the objects with the words in 3a.

Example:

T-shirt – market

dictionary –
cup of coffee –
map –
film –
tickets –

4a Read the adjectives and say them in Uzbek. Listen and repeat.

bad [bæd], big [bɪg], boring ['bɔ:ɪɪŋ], good [gʊd], interesting ['ɪntrɪstɪŋ], fantastic [fæn'tæstɪk], new [nju:], old [əʊld], expensive [ɪk'spensɪv], small [smɔ:l], cheap [tʃi:p], terrible ['terəbl]

4b Put the words in 4a in pairs of opposites.

Example:

bad – good

5 Write sentences about places in your area.

Example:

The "Kitoblar" bookshop has got cheap books. The "Ilm ziyo" bookshop has got expensive books!

park – big/small
bookshop – cheap/expensive
café – fantastic/terrible
restaurant – new/old
cinema – interesting/boring
disco – good/bad

6a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар Буйруқ майли

Ёдингизда бўлса (журналнинг 2013 йил 3-сонига берилган) 5-дарсада инглиз тилида кўрсатмалар бериш осонлиги, бунинг учун феълнинг «to»сиз шаклини гапнинг бошида қўллаш (м-н: Open the door", "Take your seat", "Be quiet", ва ҳ.к.) кераклиги тушунтирилиб, 6-дарсадан бошлаб машқларнинг кўрсатмалари шу тарзда инглиз тилида бериб борилган эди.

Инглиз тилида феълнинг «to»сиз шаклини гапнинг бошида қўллаш орқали буйруқ майли – буйруқ оҳангидаги гаплар ясалади. Буйруқ гапларнинг инкор шаклини яшаш учун қуйидаги жадвалдагидек, «Don't» инкор ясовчи кўмакчиси буйруқ гапда биринчи ўринга қўйилади.

Imperatives Buyruq gaplar	
Affirmative	Negative
Go to his house. Uning uyiga bor(ing).	Don't go there. U yerga borma(ng).
Buy books on the Internet. Internetdan kitoblar sotib ol(ing).	Don't buy books there. U yerdan kitoblar sotib olma(ng).
Take an umbrella. Soyaboning(iz)ni ol(ing).	Don't be late. Kechikma(ng).

6b Work in pairs. Listen and repeat the examples in the table in 6a.

7 Read and complete the gaps with these adjectives. Then translate the text.

cheap, expensive, good, boring, fantastic, interesting

Alisa: Has this area got a (1) _____ bookshop?

Ann: No, it hasn't. Go to Heffers. It's in the city centre. It's got millions of books!

Tom: Don't buy books at a bookshop. Bookshops are very (2) _____. Buy books on the Internet. They're very (3) _____.

Alisa: Has Cambridge got a good cinema?

Tom: Yes, the Arts Cinema has got (4) _____ films.

Ann: No, it hasn't! Don't go there. The films are (5) _____!

_____! Go to the Multiplex. It's near the disco.

Mrs Johnson: Take an umbrella. You're in England now! Here you are.

Alisa: Thanks. Have you got a book about 'Where To Go' in Cambridge?

Mrs Johnson: Yes, take this book. Visit the university colleges. Trinity and King's are (6) _____. And go to the Fitzwilliam Museum. It's got very good paintings.

Maria: That's interesting.

Mrs Johnson: And don't be late for dinner!

8 Write imperative sentences.

Example:

Don't go to that cinema. It's got terrible films. Go to the Olympic cinema.

- 1 cinema/terrible films
- 2 cafe/good coffee
- 3 disco/terrible music
- 4 bookshop/interesting books
- 5 museum/fantastic paintings
- 6 market/cheap T-shirts

9 Work in pairs. You (A) are a tourist. Your partner (B) is from local area.

Example:

A: Has this town got a good bookshop?

B: Yes, it has. Go to _____. It's got cheap books. Don't go to _____. It's expensive.

10a Read the instructions and say them in Uzbek.

open/close your (books/bag)
write (a sentence/your name)
put your (pencil/pen/book) on the desk/floor
read (the dialogue on page 66)
look at (the teacher/your partner/the door/the window)
stand up/sit down

10b Write eight instructions for your partner.

Example:

- 1 Open your book on page ten.
- 2 Look at the photo.
- 3 Don't read the dialogue.

10c Now work in pairs. Take turns to give your partner instructions and follow them.

11 Take turns to give your partner and do the following instructions. You ask 1–10 and your partner asks 11-20.

- 1 Put your coursebooks on the desk.
- 2 Open your coursebooks on page 72
- 3 Write your name on a piece of paper.
- 4 Look at your partner.
- 5 Stand up.
- 6 Sit down.

- 7 Look at the door.
- 8 Close your coursebooks.
- 9 Put your pen on a book.
- 10 Look at the window.
- 11 Open your coursebooks on page 11.
- 12 Look at the photo.
- 13 Write a sentence about the photo.
- 14 Open your bag.
- 15 Put your book in your bag.
- 16 Put your pen in your bag.
- 17 Stand up.
- 18 Look at the floor.
- 19 Put your bag on your desk.
- 20 Sit down.

Affirmative and negative

4 Write sentences.

Example:

- 1 cafe/great sandwiches
Go to that cafe. It's got great sandwiches.
- 2 bookshop/boring books
Don't go to that bookshop. It's got boring books.
- 3 disco/great music
- 4 restaurant/terrible food
- 5 museum/interesting paintings
- 6 shop/expensive CDs and DVDs

5a Label the picture with the words.

disco, museum, cafe, church, street, cinema, mosque, hotel, main square, market, shop, restaurant, park, railway station

Кўшимча грамматик машқлар

Imperatives

Affirmative

1 Write the words in the correct order. Write capital letters and full stops where necessary.

Example:

on/open/your/page/books/fifteen
Open your books on page fifteen.

- 1 books/the/put/shelves/the/on
- 2 board/on/the/write/answer/the
- 3 bag/in/your/put/calculator/your
- 4 on/poster/at/look/the/wall/the
- 5 eight/on/the/read/text/page

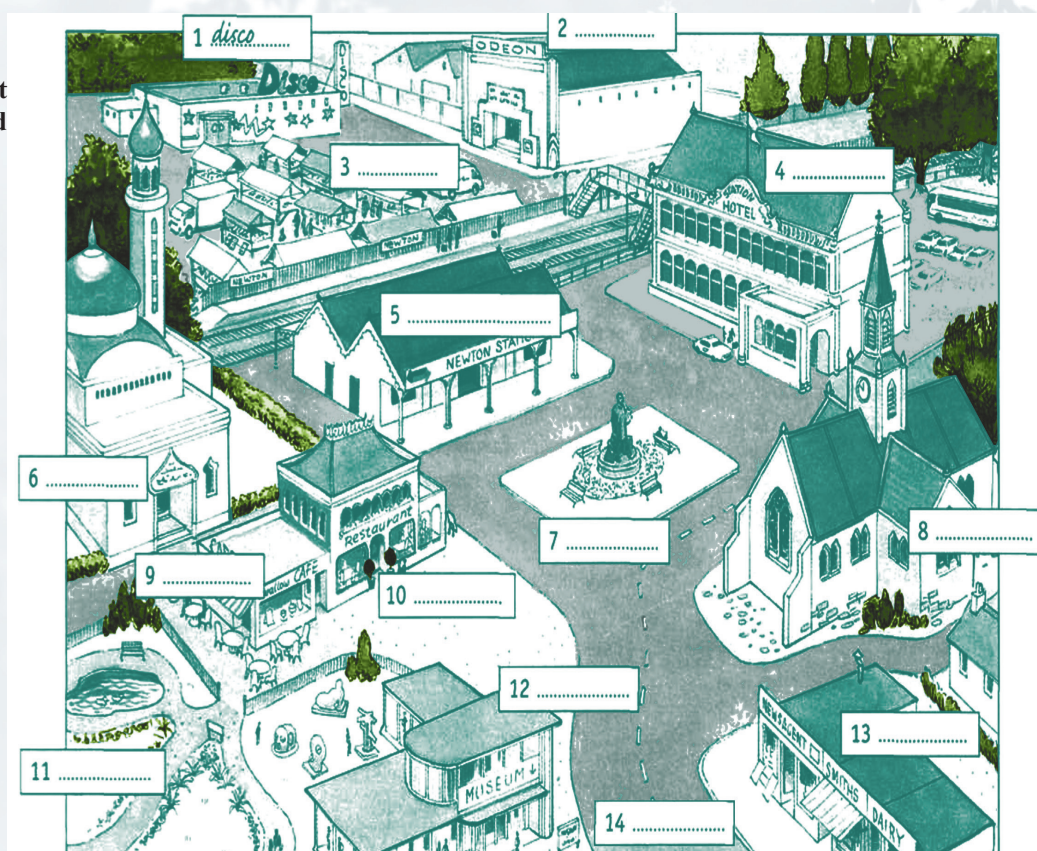
Negative

2 Write negative instructions.

Example:

go/to the disco
Don't go to the disco.

- 1 open/that box
- 2 sit down/on this chair
- 3 put/your bags/on the bed
- 4 buy/coffee/at that cafe
- 5 write/on the board

Affirmative and negative

3 Match the instructions with the translations.

- Go to the gym.
- Take an umbrella.
- Sit down.
- Don't touch the paintings.
- Don't talk in the exam.
- Don't be late.
- Don't listen to music in class.
- Open the window.

- Sinfda musiqa tinglama(ng).
- Imtihonda gaplashma(ng).
- O'tir(ing).
- Derazani och(ing).
- Gimnastika zaliga bor(ing).
- Kech qolma(ng).
- Soyabonni ol(ing).
- Suratlarga qo'l tekkizma(ng).

5b Write true sentences about the picture with near.

Example:

- 1 the cinema/the disco
The cinema is near the disco.
- 2 the shops/the market
The shops aren't near the market.
- 3 the restaurant/the railway station
- 4 the cafe and the mosque/the park
- 5 the museum/the church
- 6 the disco and the cinema/the main square

Лутфулло Жўраев

English in the classroom

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **English in the classroom**.

Why speak English in class? Do you agree with Hanan and Kazimierz?

If the subject you are teaching is English, then you should always try to speak English!

Students will think that English is just for reading, writing and practising grammar points if we do not speak it in class!

Hanan, Egypt

Kazimierz, Malaysia

Getting started

■ You might feel nervous about using English in the classroom. Start by thinking of some useful expressions for you and your students to use. Write them down and practise them. For example: *Good morning. Turn to page 12. Repeat this. Please close your books. Find a partner and work in pairs.*

■ You can use just a little English in each lesson, and gradually increase it.

Try to use English in all stages of your lessons.

■ When you give instructions, demonstrate with humour and **gestures** to make your message clear; a hand next to your ear demonstrates "listen": make a book with your hands to show "open/close your books". Use drawings and write the phrase on the blackboard.

■ If you translate to make something clear, go back to English as soon as possible and encourage your students to do the same.

■ Try to **personalise** your lessons by talking about your own experiences. Perhaps tell your students about something that happened to you recently. You can exaggerate and use gestures; pointing backwards as you say "yesterday" to indicate it happened in the past, for example.

■ Think about what younger children enjoy – games, songs, stories, etc. Teach your students the language needed to do these activities in English, for example, "It's my turn". "Throw the dice".

■ Encourage students to speak English to you and praise them when they do.

■ The beginnings and ends of lessons are a good opportunity to chat more informally with your students; you can talk about the weekend.... or even the weather!

Using English in the classroom demonstrates that it really is a language for communicating. If we prepare well it is easy to use English more in our lessons.

What do you think?

Kuheli from Zambia writes:

My younger students love singing and chanting so we use songs and chants in English for all parts of the class routines. I start each class with a "hello" chant like this - Teacher: Hello students, Students: Hello teacher, Teacher: How are you? Students: How are you? Teacher: Very well thank you, Students: Very well thank you, Teacher: I am too. Students: I am too.

With older students, I get them to make "classroom language" posters. They write useful expressions like: "sorry I'm late", "can I have a pencil please?", "have a good weekend", "I don't understand" and draw pictures for each phrase. We put the posters on the wall so there's no excuse for not using English in class!

A classroom activity – experience

Give students the language they need to talk about their own experiences in English with this activity.

■ Write **3 yes/no questions** on the board with the words in the wrong order. For example:

- English/at/Did/you/speak/the/weekend?
- you/read/a/book/yesterday/Did?
- this/morning/for/breakfast/Did/you/eat/cereal?

■ The students sort the words to make questions. (Did you speak English at the weekend? Did you read a book yesterday? Did you eat cereal for breakfast this morning?)

■ Now the students can ask you the questions. Answer either "Yes, I did" or "No, I didn't".

■ Students ask and answer the questions in pairs.

■ You could finish by saying: "Hands up if you spoke English at the weekend". "Hands up if you..." and indicate hands up with a gesture.

Tip: If you are more confident at speaking then add more information to your answers – "Yes, I did. I spoke to some tourists in the city centre". Encourage the students to do the same.

Glossary

A **gesture** is a movement of moving your hand or body to explain ideas. In **personalised activities** students communicate real information about themselves, e.g., talking about their favourite sport.

A **syllabus** is a list of language items in the order that they will be taught on a course.

A **yes/no question** is a question that can be answered by yes or no, e.g., Do you like chocolate?

Think about

■ When you plan future lessons, build up your confidence by aiming to be a step ahead of your students.

■ If you are following a text book or a **syllabus** and you know what is coming up, then look at future units - check the key language in a dictionary and think about what instructions and conversations you will need in English to introduce and practise the language. Then write it down!

Ulug'bek DOLIMOV,
pedagogika fanlari doktori

«MILLAT YO'LIN KO'PLASHIB OBODLASHAYLIK...»

**HAMZA HAKIMZODA
NIYOZIY
(1889–1929)**

XX asr o'zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri shoir, dramaturg, teatr arbobi, mohir pedagog Hamza Hakimzoda Niyoziydir. U novator ijodkor sifatida badiiy adabiyotning ko'plab tur va janrlarida qalam tebratdi, uni xalq qalbiga yanada yaqinlashtirdi. U adabiy ijod bilan musiqa, rejissyorlik san'atini qo'shib olib bordi, natijada, o'lmas sahna asarlarini yaratdi. «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi», «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari», «Maysaraning ishi» kabi she'riy

to'plam va dramalari shular jumlasidandir. Hamza Turkiston o'lkasida jadidchilik harakati shakllanayotgan bir palada badiiy ijodga kirib keldi, bu harakat butun mazmunidan to shakl-u shamoyiligacha uning badiiy ijodi va amaliy faoliyatida o'z ifodasini topdi. Jadid pedagogi sifatida usuli savtiya maktablari ochdi va ular uchun bir necha darslik va majmualar yaratdi.

Hamza 1889-yil 6-martda Qo'qon shahrida ziyoli – tabib Ibn Yamin Niyoz o'g'li oilasida tug'ildi. Ibn Yamin o'zbek, arab, fors tillaridan ancha savodli bo'lib, Qo'qon ulamosi o'rtasida e'tibor qozongan edi. Onasi Jahonbibi, garchi maktabda o'qimagan bo'lsa-da, xalq qo'shiqlarini, alla va ertaklarini yaxshi bilgan. Bu muhit Hamzaning ma'naviy kamolotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Hamza 1896–1903-yillarda «usuli qadim» metodiga asoslangan mahalla maktabida o'qiydi. Hamzaning madrasada tahsil ko'rgan davri 1906–1907-yillarga to'g'ri keladi, shu bilan birga, rus-tuzem maktabida birmuncha vaqt rus tilini o'rganadi. Ma'lumotlarga qaraganda, Hamza 1907-yilda Qo'qonda birmuncha muddat jadid ma'rifatchilaridan, katta sarmoyador Obidjon Mahmudov (1858–1936) qo'lida ish yurituvchi bo'lib ishlaydi.¹

Bu davrda Ismoilbek Gasprinskiyning «Tarjimon», Fotih Karimiyning «Vaqt» gazetalarini, Rizo Faxriddinning «Sho'ro» jurnali, shuningdek, Toshkentda o'zbek tilida dastlab nashr etila boshlagan milliy matbuot namunalarini – Ismoil Obidiyning «Taraqqiy», Munavvarqori Abdurashidxonovning «Xurshid», Abdulla Avloniyning «Shuhrat» gazetalarini bilan yaqindan tanishadi, ular bilan aloqa o'rnatadi. Hamzaning ilk maqola va she'rlari shu gazetalarda chop etildi.

Hamza 1910-yilda Toshkentga keladi, bir chopon-furushga shogird tushadi, tikuvchilik qiladi va kechalari ham ishlaydi. U shu yili Toshkentning Qashqar mahallasida «usuli jadid» maktabi ochib, o'qituvchilik qiladi. U o'qituvchilik faoliyati bilan bog'liq holda ma'rifatparvar Munavvarqori Abdurashidxonov va uning shogirdlari – jadid muallimlari aka-uka Sobirjon va Shokirjon Rahimiylar, Same'qori bilan yaqindan tanishadi va hamkorlik qiladi. Hamza Toshkentda bir yarim yil ishlagach, 1911-yilning sentyabrda Qo'qonga qaytadi va Hojibek guzarida «usuli jadid» maktabini ochadi, unda o'ttizga yaqin bolani o'qitadi. Shu yili maktab qoshida katta yoshlilar uchun kechki maktab tashkil qiladi. U bu haqda shunday e'lon yozadi: «*Kunduz kuni o'qumoqqa ojiz o'lub, kechasi o'qumoqqa havaskor o'lan afandilarning murodlari hosil o'lmog'i uchun kechalik maktab ochildi. Mazkur maktabga 16 yoshdan 50 yoshgacha qabul o'lunib, muddat ikki oydan to'rt oyg'a qadar xat-savod, hisob tamom chiqarilur hamda arabcha, forscha tillarni ham o'qib, so'zlamogqa muhtoj afandilarni qabul o'lunib, mazkur muddatda mumkin qadar bildirilur. Maktab ochilur kech soat 7 dan 11 gacha.*

O'qish boshlanur 1-o'ktabrdan. Hamza»².

1912-yili Hamza haj safariga o'tlanadi: yarim yil davomida Turkiyaning o'sha vaqtdagi poytaxti Istanbulda yashaydi, undan Arabistonga borib, haj amallarini bajaradi. Makkai mukarramadan Hindistonga keladi. Hamza qaysi mamlakatda bo'lmasin, birinchi navbatda, uning o'quv muassasalari bilan yaqindan tanishadi. U 1914-yil fevral oyida Qo'qonga qaytadi. Shoir endi pedagogik faoliyat bilan bir qatorda badiiy ijod bilan ham shug'ullana boshlaydi. Shu yilning oxirida «Nihoniy» taxallusi bilan bitgan she'rlarini to'plab, devon tuzadi.

1915-yilda Hamza taraqqiyparvar yoshlar bilan birga «G'ayrat» kutubxonasini tashkil qildi. Bu kutubxonaning asosiy maqsadi yangi ochilayotgan jadid maktablarini darsliklar va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash hamda darslik kitoblari nashr etish edi. Shu yili Hamza boshchiligidagi «Jamiyati xayriya» tuzildi. Ushbu jamiyat «usuli jadid» maktablari uchun Toshkentda bosilgan darsliklarni arzon narxlarda sotib oldi. Bu davrda Hamzaning «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi», «Qiroat kitobi» va «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi» asarlari vujudga keldi. Hamzaning yuqori sinf o'quvchilari uchun yaratilgan jiddiy darsligi «Qiroat kitobi»dir. Asar muallifi ta'kidlaganidek, darslik «bir necha juz»dan iborat. Asar tugallangan emas, faqat bir juz'igina mavjud bo'lib, 1915-yilda yozilgan, nashr qilingan emas. Hamza o'z oldiga pedagogikaning nazariy masalalarini – axloq kategoriyalarini bolalarbop qilib tushuntirish vazifasini qo'ygan. Asar mohiyat e'tiboriga ko'ra, shayx Sa'diyning «Guliston» asariga, yanada aniqrog'i «Guliston» ta'sirida bitilgan Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asariga o'xshab ketadi, shu bilan

birga, farqli jihatlar ham anchagina. Hamza Avloniy kabi inson axloqini ikki qismga: «**axloqi husniya**» va «**axloqi zamima** (yomon xulqlar)»ga bo'ladi. «**Axloqi husniya**, – deb yozadi u, – *insoniyat olamining bir gulshanidurki, anda hayo, hilm, saxo, qanoat, rizo, shukr, sabr, tavba, sidq, tavoze', ajz, faqrga o'xshash adolat gullari bila muzayyan va muattar bo'lur. Axloqi zamima bir sho'razoredurki, oni aksincha, jafo, zulm, hasad, kibr, kufr, tama', g'azab, nifoq, g'asb, namima, kizb, bo'hton, g'iybat, buxl, xiyonat, isrof, hirs, poyriq, ta'jil, fitna hosil bunga o'xshash turli qabohat nimarsalardan boshqa shaylar ko'karmas. Mana, emdi sizlarga mundan buyon har bir yomon va yaxshi xulqlarni bayon qilib o'tarmiz*».³

Hamza darslikda, o'z ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy qarashlaridan kelib chiqqan holda, insondagi barcha go'zal xulqlarni uning ilm-ma'rifatni qay darajada egallaganligi bilan o'ichaydi. Axloqi zamimaga mansub kishilarni ilm-ma'rifatdan yuz o'g'irgan, jaholatga botgan kishilar deb biladi; har bir axloqiy kategoriya uchun nazariy fikrdan keyin alohida, o'quvchilar yoshiga mos hikoya va har bir mavzuning mohiyatini ifodalovchi bir bayt she'r keltiradi. Masalan, sidq – to'g'ri so'z haqida gapirishdan oldin chiroyli bir bayt keltiradi:

To'g'ri so'zla, ey o'g'il, til burmag'il yolg'ong'a hech,
Bir masal bor: to'g'ri so'zlar boshini

kesmas qilich.

U to'g'ri so'zlamoqning ahamiyati haqidagi nazariy fikrlarni aytib bo'lgach, mavzu mohiyatiga mos hikoya keltiradi, hikoya muallifning nazariy fikrlarini o'quvchilar ko'zi oldida namoyon qilish uchun ko'rgazmali vosita vazifasini bajaradi.

«Qiroat kitobi» va undagi hikoyalar, hikmatli baytlar Hamzaning pedagogik qarashlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bu asar orqali yana shunday xulosaga kelish mumkinki, Hamza maktabda bolalarni faqat savodli qilish, ularga hisobdan to'rt amalni o'rgatishnigina emas, balki barkamol insonni tarbiyalab voyaga yetkazishdek ulkan vazifani ham qo'ygan.

Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodida bo'y ko'rsatgan ajoyib she'riy guldastalar «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi» nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu umumiy nom ostida nashr etilgan 7 she'riy to'plamga shoirning 1915–1917-yillarda yaratgan she'rlari kiritilgan. Ular – «Atir gul», «Oq gul», «Qizil gul», «Yashil gul», «Pushti gul», «Sariq gul», «Safsar gul». Bu to'plamlarda, asosan, millatning ijtimoiy-siyosiy ongini uyg'otish, o'zlikni anglash, istiqloq, ilm-ma'rifatga, yangi maktablar ochishga da'vat etish g'oyasi yetakchilik qiladi:

Bu Nihon qon yig'layur millat uchun laylu nahor,
Yoz o'tub, qish keldi holo, bizga bo'lgan yo'q bahor,
Sarsari bodi jaholat qilmak istar tor-u mor,
Chora shul: maktab ochaylik, shoyad o'lsun

sabzalar,

Ey musulmonlar, qachon bir darda darmon

istariz?

Millata shavkat, taraqqiy, sha'n-u davron

istariz?

Abdulla Avloniy kabi Hamza ham «*Quloq no'talari ila eshitilib kelmish milliy tabarruk ashulalarimizning o'rni yo'qolmasun uchun ba'zi she'rlar o'rniga*» milliy ruh, millatning istiqloq haqidagi orzu-intilishlarini ifodalovchi so'zlar bilan bu xalq kuylarini muzayyan qilish, shu orqali millatni uyg'otish vazifasini o'z oldiga qo'ydi. Hamza milliy istiqloq g'oyalarining musiqa, xalq kuylari vositasida, qo'shiqlar shaklida o'quvchilar qalbiga tezroq va ta'sirliroq kirib borishi mumkinligini yaxshi tushungan. O'zbek adabiyotida sharqiyalarning yaratilishi ham ko'proq u va boshqa jadid shoirlar (Avloniy, Fitrat, Cho'ipon) faoliyati bilan bog'liq. Hamza Hakimzoda musiqa sohasida ham katta qobiliyat sohibi, bastakor edi. Shu ma'noda, uning ushbu to'plamlari Abdulla Avloniyning «Adabiyot yoxud milliy she'rlar» to'plamlariga hamohangdir. Avloniy va Hamzaning to'plamlari «usuli jadid» maktablarining ifodali o'qish hamda musiqa va ashula darslarida keng qo'llangan.

Hamza o'z faoliyatini jadid matbuoti bilan mustahkam bog'ladi. Uning «Faqirlik nimadan hosil o'lur?», «Bid'atmi, majusiyatmi?», «Muallim afandilarimizga ulug'rijomiz», «Maktabi dorul aytom», «lydi qurbon», «E'tiroz» kabi maqolalari «Sadoyi Turkiston», «Sadoyi Farg'ona» gazetalarda bosildi. Gazeta va jurnallarga maqolalar yozib, qalami yaxshigina charxlangan, turk, tatar hamda rus adabiyotidan ancha xabardor bo'lgan Hamza o'zbek adabiyoti uchun nisbatan yangi tur – nasrga qo'l urdi, «Milliy ro'mon» deb nomlangan «Yangi saodat» asarini 1915-yilda toshbosmada («Madora» kutubxonasi noshiriligida) bosmadan chiqardi. Asarda Abdulqahhorning johilligi tufayli katta mashaqqatlarga yuz tutgan oila ahvoli, miskin, g'arib Olimjon ruhiyatini tasvirlashda sentimental uslub bo'yoqlaridan, ko'p o'rinlarda lirik chekinishlardan o'rinli foydalangan va bu bilan asar ta'sirchanligiga erishgan. Shu bois «Al-isloh» jurnalida e'lon qilingan «Yangi saodat» romani haqidagi taqrizda asarning ta'sirchan chiqqanligiga alohida e'tibor qaratilgan: «*Yangi saodat*» ismli 46 sahifali turkiy va Turkiston shevasinda bir milliy ro'monning yangidan tab' bo'lub, nashr qilinuvi bizni ko'p masrur etdi. Xalqni o'quv va yozuv tarafiga targ'ib qilmoq uchun hozircha Turkiston shevasinda buningdek ta'sirli ro'mon nashr o'linmamish, desak mubolag'a bo'lmasa kerak. Bu ro'monning muharriri Hamza Hakimzoda Niyoziy janoblari va noshiri «Madora» kutubxonasidir»⁴.

«Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi»ga kirgan «Birinchi bo'lim» to'plamida «Dilog'on» ohangi bilan aytiluvchi «Ko'zni oching, qardoshlar!» she'rida shunday misralar bor:

Tashlab Nihon ko'ngilda bo'lgan illatni,
Kinu buzg'u adovat, fisq-u g'iybatni,
Sunniy, shiiy so'zlarni barbodlashaylik,
Millat yo'lin ko'plashib obodlashaylik,
Ulfatlashib, yozlashib ham qishlashaylik,
Teatr yasab, konsertlar olqishlashaylik.

1915-yilda nashrga tayyorlangan ushbu to'plamdan joy olgan yuqoridagi misralar Hamzaning sahna san'atiga alohida ahamiyat berganligini ko'rsatadi. U 1915-yildan faoliyat ko'rsatgan Qo'qon teatr truppassi uchun sahna asar-

lari – dramalar yozishga alohida e'tibor bergan. 1915-yilda yozgan «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» dramasi esa Hamzaning bu sohadagi birinchi qadami bo'ldi. U mazkur dramadan keyin «O'ch», «Muxtoriyat yoki avtonomiya» (1917), «Kim to'g'ri?», «Boy ila xizmatchi» (1918), «May-saraning ishi» (1926) kabi dramalarini yaratdi.

Hamzaning «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» dramasi bevosita jadid ma'rifatparvarligi ruhida yozilgan bo'lib, unda «Yangi saodat» «milliy ro'mon»idagi g'oya yetakchilik qiladi. «Yangi saodat»da ilmsizlik, jaholat tufayli parokanda bo'lgan Abdulqahhor oilasini yosh Olimjon ilm-ma'rifat orqali saodatli qiladi. Dramada jaholat, qoloqlik, mutaassiblik ilm-ma'rifat, taraqqiyot fidoyilari bo'lgan Mahmudxon va Maryamxonlarni fojiga olib keladi. Ushbu 4 pardali fojia 1916-yilda Toshkentda «Matbaai G'ulomiya»da jadid ma'rifatchisi, Hamzaning yaqin do'sti, qatag'on qurboni Saidnosir Mirjalilov (1884–1938) noshir-ligida bosmadan chiqdi. Muallif asarning janrini «Turkiston maishatidan, qiz va kuyov fojiasi» deb belgilaydi.

Asarning bosh qahramonlari Maryamxon va Mahmudxonlar – zamonasining ilg'or ziyolilari. Ular millat farzandlarini ilm-ma'rifatli qilishdek ulug' orzular og'ushida romantik xayollar bilan yashaydi. Dramaturg asarda, ayniqsa, Maryam obraziga alohida e'tiborni qaratadi, muallif qarashlari Mahmudxon obrazidan ko'ra Maryamxon qiyofasida ko'proq namoyon bo'ladi. To'g'ri, Maryamxonning bu darajaga ko'tarilishida Mahmudxonning xizmatlari katta, ilm-ma'rifat yo'lga olib chiqqan ham u. Mana, Maryamxonning hayotdagi maqsadi, hayotining bosh maslagi: «*Afandim, emdi tezdin ijthod etingizkim, ikkovimiz qo'limizni tutushib, zulmatda qolmish bu millatning siz quyoshi bo'ling-da, men mohitoboni bo'lib, qorong'u vatanni yorutaylik; siz-da erlarimizning holindan, ban mazluma oilalarimizning holindan gazetalarga yozishib, bir-birlarimizni ogohlantiraylik. Chin maqsadimiz bo'lgan qizlar maktabi ochaylik.*».

Asarning ikki yosh qahramoni Maryam va Mahmud zamonasining hal qiluvchi kuchlari mutaassiblarga (asar yozilgan davrda ular hal qiluvchi kuch edi) qarshi kurashadi.

Uzoq vaqt mobaynida Hamzaning barcha asarlaridan sinfiylikni qidirish, har bir asar voqeasi va qahramonlariga sinfiylik nuqtai nazaridan yondashish hukmronlik qildi. Bu hol «Zaharli hayot...» dramasini baholashga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. To'g'ri, Mahmudxon boylar toifasiga mansub, Maryamxon o'ta faqir xonadondan chiqqan: ular qaysi sinfga mansubligidan qat'i nazar, millat istiqboli uchun kurashadi. Bu ikki yoshni ulug' maqsadlar birlashtiradi. Hamza asar qahramonlarini ularning insoniy fazilatlariga qarab baholaydi. Asardagi sentimental badiiy us-

lub dramaning tomoshabin qalbiga kirib borishida asosiy vosita bo'ldi. Shu bois ushbu drama Toshkent, Qo'qon va boshqa shaharlarda havaskor dramtruppalar tomonidan qayta-qayta sahnalashtirilgan. Bu drama birinchi o'zbek professional teatr tanqidchisi Mirmulla Sherмуhamedov (1886–1923) e'tiborini o'ziga tortdi. U Hamza va uning mazkur dramasi qo'yilishi tufayli o'zbek teatrining «yangi tiriklikka kirgani» bilan tabrikladi: «*Zaharlangan turmushning qora sahifalarini tasvirlashda qalamni ustagina yuritgan dramaturgni tabrik etmasdan o'tolmaymiz... Hamza afandi asarda ko'rinadigan qahramonlarga g'oyat diqqat ila so'z va xarakterlar bergan.*».

Hamza pedagogik asarlarida o'zining ma'rifatparvarlik, maorifparvarlik qarashlarini ko'proq didaktik usullarda ifodalagan bo'lsa, drama va «milliy ro'mon»ida esa badiiy timsollar, sentimental bo'yoqlar vositasida o'quvchilarga taqdim etdi.

1917-yili Hamza Qo'qonda muallimlar jamiyatini tashkil etadi va uning nashri sifatida «Kengash» jurnalini chiqarishga kirishadi. Bu jamiyatning asosiy vazifasi yangi maktablar faoliyatini yaxshilash, ularni kerakli o'quv qurollari, asbob-anjomlar bilan ta'minlash, darsliklar yaratish, nashr etish, sotib olish va maktablarga tarqatish kabi ishlarni tartibga solish edi. Bu jamiyatning faollari Ashurali Zohiriy, Abdulvahob Ibodiy, Po'latjon Qayumiy, Umarjon Abdulla o'g'li va boshqalar bo'lgan.

Hamzaning siyosiy qarashlarini, uning Turkiston Muxtoriyatiga munosabatini aniq tasavvur qilishda 1917-yilda yozilgan «Muxtoriyat yoki avtonomiya» hajviy dramasi va boshqa asarlari muhim ahamiyatga ega. Hamza Muxtoriyat e'lon qilingan kuni Turkiston shahrida kutib oldi va «Turkiston Muxtoriyatiga» she'rini yaratdi. She'r «Ulug' Turkiston» gazetasining 1918-yil 11-yanvar sonida e'lon qilindi.

Hamza maorif sohasidagi faoliyatini umrining oxirigacha to'xtatmadi. 1918-yilda u Qo'qon va Farg'onada, 1921–1924-yillarda Buxoro, Xorazm, Xo'jaylida, keyin yana Qo'qonda muallimlik qildi. 1926-yilda Hamzaga adabiyot va teatr san'atini rivojlantirishdagi katta xizmatlari uchun «O'zbekiston xalq yozuvchisi» faxrli unvoni berildi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1929-yilda Shohimardonda 40 yoshida bir guruh mutaassiblar tomonidan o'ldirildi. U qisqa hayoti davomida ko'plab o'lmas asarlar yaratdi. Hamza ijodi mustaqillik, istiqloq tufayligina haqiqiy bahosini olmoqda. U XX asr o'zbek adabiyotining atoqli vakili: novator shoir, hozirjavob nosir, iste'dodli dramaturg, g'ayratli teatr arbobi, mohir pedagog sifatida ulug' zamondoshlari va hammaslklari – Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lponlar qatoridan munosib o'rin olishga haqlidir.

¹Hamza. To'la asarlar to'plami. Besh tomlik. 5-tom. T.: Fan, 1989.

²Yu.Sultonov. Xalq san'atkori. T., O'zadabiynashr, 1950. 16-bet.

³Hamza. To'la asarlar to'plami. 2-tom, 370-bet.

⁴«Al-isloh» jurnali, 1915-yil, 15-iyul.

АЛИШЕР НАВОИЙ:

«МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН»*

«Икки тил муҳокамаси»

Туркнинг асли яратилишда – хилқатда таъби мулоимроқ эканига бундан-да ажойиброқ далил йўқдирки, ҳеч ким бу фикрга қаршилиқ қилолмайдими: ҳамма форслар агар турк тилида гапиришга ожизмиз, дейишса ҳақлидирлар. Чунки турк тили олимлари жуда кўп ҳолатларда муболаға кўрсатиб, ўта майда нарса-ларга ҳам сўз топиб қўйганларки, бундан хабардор киши айтмаса, бунга ишониб ҳам бўлмайдими.

Чунончи: *қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармақ, жийжаймоқ, ўнгдаймоқ, чекримақ, думсаймоқ, умонмоқ, ўсанмоқ, игирмақ, эгармақ, ўхранмақ, ториқмоқ, алдамоқ, арғадамоқ, ишанмоқ, игланмоқ, айланмоқ, эрикмақ, игранмақ, овунмоқ, қистамоқ, қийнамоқ, қўзғалмоқ, соврулмақ, чайқалмоқ, девдашмақ, қийманмоқ, қизғанмоқ, инкамақ, сийланмоқ, танламоқ, қимирдамоқ, серпамақ, сирмамақ, каноркамақ, сиғриқмоқ, сиғинмоқ, қилимоқ, ёлинмоқ, мунгеланмоқ, индамақ, терғамақ, теврамақ, қинғаймоқ, шиғалдамоқ, синграмақ, яшқамоқ, исқармоқ, кўнгранмақ, сухранмоқ, сийпамоқ, қораламоқ, сурканмақ, куйманмақ, ингранмоқ, тушалмақ, мунғаймоқ, танчиқамоқ, танчиқолмоқ, кўруксамақ, бушурғанмоқ, бўҳсамоқ, кинаркамақ, кезармақ, дуптулмақ, чидамоқ, тузмақ, қозғонмоқ, қичиғламоқ, чимдиламоқ, гангирамақ, ядамоқ, қадамоқ, чиқанмоқ, кундурмақ, сундурмақ ва суқлатмоқ.*

Ушбу юзта сўз ажиб мақсадлар ифодаси учун қўлланилгандирларки, бу тушунчаларнинг ҳеч қайсисига форс тилида сўз ясамайдилар. Ҳолбуки, ушбу маънолар ифодасига эҳтиёж бордир, гаплашган пайтда киши уларни ишлатишга муҳтож бўлади.

Кўпи шундайдики, асло унинг мазмунини форсий сўзларда тушунтириш имкони бўлмайдими ва баъзисини англатса бўлади. Бунинг учун ҳар бир сўзни форс тилида ифодалаш учун бир неча сўз ёки сўз бирикмаларидан фойдаланишга тўғри келади. Шунда ҳам арабча сўзлар қўллаб ифода қилинади. Бундай сўзлар туркий тилда кўпдир.

Масалан, қайд этилган юзта сўздан бир нечасини форс тилида ифодалаш орқали исбот қилайлик, токи биз билан баҳслашувчи киши бу ҳолатни кўриб, мулазам бўлсин ва бошқа тушунчаларнинг форс тилидаги муқобили ҳам шунчалик муаммолигини шундан қиёс қилсин.

Улуғ шоирлардан баъзилари май таърифида муболағалар қилганлар ва бу ўта эътиборли ҳолатдики, май ичмоқ расм-русумида кўп сўз юритиб, ниҳоятсиз зарофатлар зоҳир қиладилар. Бу сўзлардан бири «*сипқормоқ*» тушунчасидирки, муболаға бундан ортиқ бўлмас. Туркий назмда бу матлаъ бордир.

Байт:

Соқие, тут майниким, бир лаҳза ўзимдин бораи,
Шарт буким, ҳар неча тутсанг лиммо-лим сипқорай.

Айтингчи, бу сипқорай сўзи мазмунини форсий шеърда ифодалашда қандай қиладилар?

Ёки *томшимоқ* сўзи чексиз завқланишдан бирданга ичмай, лаззат топа-топа оз-оз ичишни билдиради. Бу ажойиб маъно талқинида туркийда ушбу матлаъ бордир.

Байт:

Соқий чу ичиб, манга тутар қўш,
Томший-томший ани қилай нўш.

Ёхуд *бўҳсамоқ* (эзилмоқ, қийналмоқ) сўзи ифодасида бу матлаъни деганлар.

Байт:

Ҳажри андуҳида бўҳсабмен, била олмон нетай,
Май иложимдур, туриб дайри фаноға азм этай.

Форсий тилда ижод қилувчи ўзбек бек ва амирзодалари форс тилида бўҳсамоқни ифодаламоқчи бўлсалар қандоқ қиладилар?

Шеърнинг бино ва бунёди ишқ тушунчаси атрофида айланади. Ошиқликда йиғламоқдан кучлироқ ва доимийроқ тушунча йўқдир. Ва йиғламоқнинг ҳам бир неча навълари бор:

Йиғламсинмоқ мазмунида турк шоири бундай деган.

Байт:

Зоҳид ишқин, десаки, қилғай фош,
Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.

Инграмақ ва *синграмақки*, дард билан яширин оҳиста йиғламоқдир ва бу икки сўз ораларида маъно тафовути озроқдир, туркийда бу матлаъ борки,

Байт:

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламақ,
Кечалар гаҳ инграмақдур одатим, гаҳ синграмақ.

Форсийда бу маънодаги тушунча бўлмагач, шоир бунга нима чора қила олади?

Сиқтамоқ сўзи йиғламоқда муболағадир (кучли йиғламоқ, қақшаб-қақшаб йиғламоқ), турк шоири буни мана бундай талқин қилгандир.

Байт:

Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиқтатти мени.

Яна баланд товуш билан ҳаддан ташқари дод-фарёд қилиб йиғламоқни *ўкурмақ* дейдилар. Туркийда у маънода ушбу матлаъ бор.

Байт:

Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмақдур,
Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ ўкурмақдур.

Форсий тилда *ўкурмақ* тушунчаси муқобили – ифодаловчи сўзи йўқдир. Форсийгўй шоир бундай ажойиб маънони ифодалаш имконидан маҳрумдир.

Йиғламоқнинг *ўкурмақ* силсиласида *инчкирмақ* тарзидаги маъноси ҳам бор: Инчкирмақ – ингичка, но-зик овоз билан йиғламоқдир ва у туркий (ўзбекча) сўз куйидагидек бир жумлада талқин топгандир.

Байт:

Чарх зулмида бўғзумни қириб йиғлармен,
Игирур чарх (киби) инчкириб йиғлармен.

Йиғламоқда «Ҳой-ҳой» сўзи йиғи таъсирчанлигини фоят ошириб юборади. Бу сўз ҳам аслида туркий услубга хос бўлиб, бу сўз иштирок этган каминанинг ушбу мақтаи машҳурдир.

*Давоми. Боши ўтган сонда

TA'LIMI

Байт:

Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп,
Ки ҳой дегунча не гулбун, не гунча, не гул бор!

Туркий тилда қимсанмоқ (ортиқ даражада истамоқ) ва қизғанмоқ – икки ажиб сўздири, улар қуйидаги байтда ўз ифодаларини топишган.

Байт:

Узорингни очарга қимсанурмен,
Вале эл кўрмагига қизғанурмен.

Форсийгўй шоирлар бундай гўзал мазмун ифодасидан махрумдирлар.

Ошиқ оёғига тикан кирмоғини форсий иждокорлар «хор» сўзи билан талқин қилганлар. Аммо чўкур тиканга кўра йирик бўлганидан қаттиқроқ оғритади, бу сўз уларда йўқ. Туркий тилда бу сўз қатнашган ифода бор.

Байт:

Чўкурларким, сенинг йўлингга тевролмиш аёғимга,
Чекиб, ул кўй гардин сурма тортармен қароғимга.

Ишқ йўлида маҳбуб жамолига назар солиш имкони бўлса, ошиқнинг илтижоли нигоҳи – телмурмоғи жуда муносиб ишдир. Бу сўз форсларда йўқдир ва бунга ўхшайдигани ҳам йўқдир. Туркий тилида бундай дейилгани бор.

Байт:

Тўкадур қонимни ҳар дам кўзларинг боқиб туруб,
Ким неча юзумга боққайсен йироқдин телмуруб.

Туркий тилдаги маҳбуб томонидан ясанмоғини ифодаловчи сўз муқобили форс тилида ораста ва орош сўзлари бор. Аммо безанмакнинг муқобил сўзига келганда индаёлма қоладилар. Зеро, *безанмак* ясанмоғининг муқобилидир. Туркийда у тушунчанинг шундай ифодалангани бор.

Байт:

Эрур бас чу хусну малоҳат санга,
Ясанмоқ, безанмак не ҳожат санга?!

Гўзалларнинг кўз ва қошлари орасини қабоғ дейдилар. Форсийда ушбу узвнинг номи йўқдир. Маснавий – дostonда бир жамоа гўзаллар таърифиди бундай дейилибди.

Байт:

Менгизлари гул-гул, мижалари – хор,
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор.

Яна ишқ йўсинидаким, кўз ёши ва йиғламоқ хусусида оҳ ва иссиғ дам бунинг муҳим асосидир, турклар дами чақинга, оҳни илдиришга нисбат бериб деганлар.

Байт:

Фироқинг ичра улус ўртамакка, эй моҳим,
Чақиндуруб дамиму илдиришдуруб оҳим.

Форс тилида чақин ва илдиришдек аниқ ва мўътабар икки нарсага ном қўймаганлар ва араб тили билан «барқун» ва «соиқатун» сўзлари билан барқ ва соиқ тарзида ифодалайдилар.

Хусн таърифиди йирикроқ холга турклар менг деб ном қўйгандирлар, форслар от қўймаганлар. Турк шоири бу тушунчани қуйидаги тарзда ифодалагандирки,

Байт:

Ангаким, ол ёноқда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти.

Агар бирин-бирин сўз яшаш хусусида сўз юритилса, форсларнинг бу соҳадаги камчиликлари кўриनावеради, агар айтаверсак сўз узайиб кетади. Чунки бундай ҳолатлар жуда кўпдир.

Айниқса, шеъриятда барча истеъдод эгалари қошида равшан ва жами фасоҳат аҳли назарида аниқдири, тажнис ва ийҳом санъатлари энг юксак усуллардир. Ана шундай қутлуғ ибора ва гўзал сўзлар қўлланилишига келсак, улар форсийга кўра туркийда кўпроқдир: Тажнисли сўзлар ва ийҳомли фикрлар назмга зебу зийнат боиси ва такаллуфу санъат сабабчиларидир.

Масалан: от сўзининг бир маъноси алам (белги, исм, байроқ)дир, яна бир маъноси уловдир ва яна бир маъноси амрдири, тошни ё ўқни от деб буюрадилар. Бу ҳолат тажнис санъатида бундай дейилгандир:

Байтлар:

Чун парию ҳурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим.
Ҳар бир ўқким, эл-улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.

Мазкур икки байтдаги жинсдошлар тажниси том (мукамал, тўла)дир. Бу ҳам турк шоирларига хосдир, форсларда йўқдир ва буни туюқ дейдилар. Бунинг таърифи каминанинг олдинроқ битилган «Мезон ул-авзон» номли аруз рисоласида келтирилгандир.

Яна ит сўзи ҳам борки, бунда ҳам уч маъно бор, чунончи:

Байтлар:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит (ҳайвон),
Бизга раҳм айлаб анинг кўйидин ит (йўқол).
Гарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори эт (элт).

Туш сўзида ҳам худди шундай уч маъно бор. Ва яна ён сўзида ва ёқ лафзида ҳам айни шу ҳолатдир. Уч маъноси бўлган бундай сўзлар тилимизда беҳад ва ҳисобсиз топилади.

Анча сўзлар ҳам борки, улар тўрт маънони ифодалайдилар. Чунончи, бор сўзининг бир маъноси мавжудликдир ва бир маъноси – кетмоққа амрдири ва бир маъноси юқдир ва ниҳоят яна бир маъноси ҳосилдир.

Шундай сўз ҳам топиладики, беш маъноси бўлади: соғин сўзи сингарикки, бир маъноси эсга олмоқ (ёд қилмоқ)қа буйруқдир. Сутли қўйни ҳам соғин дейдилар. Ишқ масти ва мажнуни беморига нисбатан соғин деса, соғай маъносида уларнинг ҳар бирига нисбат берса бўлади.

Яна худди ўшандай туз сўзини ҳам бир неча маънода талқин қилса бўлади. Ўқ ёки найзадек нарсаларни туз (тўғри) дейдилар. Текис даштни ҳам туз дейдилар. Қомати тик, ростгўй ва адолатли кишини ҳам туз дейдилар. Созни чалмоққа амр ва асбобни созламоққа буйруқни ҳам туз дейдилар. Яна туз деб икки киши ўртасига мураса солмоқни ҳам айтишади. Яна туз деб базм (асбоб-ускунасини муҳайё қилиб) барпо этишни ҳам айтса бўлади.

Кўк сўзини ҳам бир неча маънода истеъмоқ қиладилар. Бири: кўк деб осмонни айтадилар. Яна кўк оҳангдир. Атроф-теваракнинг ям-яшилланиши ҳам кўкдир. Яна кўлнинг қадоғини ҳам кўк дейдилар. Яна кўк деб сабза ва ўт-ўланларни ҳам айтадилар.

Уч-тўрт ва ундан ортиқроқ маъноларни ифодалайдиган сўзлар туркий тилида кўпдир. Форсий тилда бунақалари йўқдир.

Форсий шеъриятнинг маълум ва мажҳул қофияларида «вов» ва «ёй»лар икки ҳаракатдан ортиқ бўлмади. Чунончи: «вов»лиси: худ ва дуд; зўр ва нур; «ёй»лиси пир ва шер сингари.

Туркий тилида эса маълум ва мажҳул унлилар тўрт навъда топилади: «вов»лиси ҳам, «ёй»лиси ҳам. «Вов»лиси чунончи: қаттиқ қуйдирувчи нарса – ўт; ўтмоқ (босиб ўтмоқ, кечиб ўтмоқ) маъносидаги ўт; уйиндаги рақибга буйруқ беришда ҳам ут (жут) дейилади. Қўй калласини оловга тутиб туқини тозалаш ҳам ўт дейилган.

Яна бир мисол: тўр – тузоқнинг бир хили; ундан нозикроқ маънода тўр – қуш кўниб ўтирадиган ёғоч; тўрнинг янада аниқроқ маъноси уйнинг фахрли жойи тўридри; тўрнинг навбатдаги маъноси – кашталар билан тўрли қилиб тикилган, ҳаво ўтказадиган эшик пардасидир.

Ва ёйли мисол учун уч унлидан ортиқ топилмас: форс «бэз»ни «кадуд» дейди ва «биз» ки форсий (мо)

ва арабча «наҳну» (биз) маъносидадир ва «бийз»ки «дурафш» (байроқ) дейдилар.

Яна бир мисол келтирамиз: тер – термоқ маъносидадир. Ундан ҳам юмшоқ айтиладиган «тер»дирки, тожиклар «арақ» ва «хай» дейдилар. Ундан-да нозик ифодаланадиган «тир» (тийр) ўқ маъносида қўлланилади.

Уч унли билан ясалган бундай сўзлар турк тилида жуда кўп ва ҳозир истеъмолдадирлар.

Туркий тилда ифода имкониятларини кенгайтириш ва қофиялаштиришни осонлаштириш учун айрим ҳарфларни бир-бирига мослаштиришга ҳаракат қилинган. Шу жумладан бири «алиф» билан тулган сўзга сўнги «ҳо» (а) билан якунланган сўзни қофиялаштира бўлади. Чунончи, «аро» сўзини «саро» ва «даро» билан қофия қилса бўлур; «сара»га «дара»ни ҳам қофия қилса бўлади.

Яна бир мисол оламиз: «ядо» сўзини «садо» билан қофиялаштира бўлади, буларга «бода»ни ҳам қофиялаштириш мумкин.

«Вов» билан «замма» орасида ана шундай шерикчилик муштраклиги бор. Худди «эрур» сўзига «хур», «дур» сўзларини қофиялаштира бўлганидек; унга «ғурур» ва «зарур» сўзларини ҳам жуфтлаштириш жозидир.

«Ё» ва «касра» орасида ҳам шундай яқинлик хусусияти бор. Чунончи, «оғир» ва «боғир» сўзларини «содир» ва «қодир» сўзлари билан қофиялаштириш мумкин. Уларни «таъсир» ва «тағйир» сўзлари билан ҳам қофиялаштира бўладики, туркий тилдаги бундай энгиликлар-қулайликлар форсий тилда йўқдир.

Ушбу сўзларни яратган турклар сўзнинг нозик қирраларини ифодалаб, уларга ажойиб мазмун ва маънолар юклашган. Улар ҳақидаги мисолларни юқорида кўриб ўтдик.

Яна ғизо ва ҳар қандай таомки, еса бўлур, егулик дейилади. Форс элининг кўпи, балки барчаси емакни ҳам, ичмакни ҳам «хўрдан» сўзи билан ифодалайдилар.

Катта қардош ва кичик қардошнинг иккаласини форслар «бародар» дейдилар. Турклар эса ўғилнинг каттасини – «оға» ва кичигини – «ини» дейдилар, қизнинг каттасини – «эгачи» ва кичигини «сингил» дейдилар. Ва булар отанинг оға-инисини «абоға» дейдилар. Ва онанинг оға-инисини – «тағойи». Форслар ҳеч қайсига ном қўймаганлар ва араб тили билан «ам(ма)» (амма) ва «хол» (хола) дейдилар. Улар кўкалдошни турк тилидаги сўз билан айтадилар. Ва атка ва энагани ҳам туркий тилдаги сўзда ифода этадилар.

Бир маълум нарсаки: «оқ уй»дир, форслар унга «хиргоҳ» деб ном қўйганлар. Бироқ ундаги қисм ва асбоб-анжомларнинг кўпини туркча айтадилар. Чунончи: «тунглюк», «узук», «тўрлуғ», «босруғ», «чиғ», «қанот», «кўзанак», «увуғ», «боғиш», «бўсаға», «эркина» ва шунга ўхшашлар.

Ов ва қуш султонларнинг одоб ва расм-одатларига кўра икки ҳар хил машғулотдир. Иккаласини форслар «шикор» дейдилар. Ов машғулотида келсак, умумий номи кийик бўлган ҳайвоннинг нарини турк «ҳуна» ва урғочисини «қилчоқчи» дейди. Яна суйқуннинг ҳам нарини «буғу» ва модасини «марал» дейди. Форс «оху» ва «гавазн»дан ўзга сўзни қўлламайди.

Яна бир олатасир ов борки, бу тўнғиз овидир. Унинг ҳам нарини турклар қобон ва урғочисини «мегажин» ва боласини «чурпа» дейдилар. Форс кишиси бу тушунчаларнинг барчасини «хук» ва «гуроз» сўзи билан айтади.

Энди қушга келайлик. Бу соҳада энг маълум ва машҳур илбосун – ўрдақдир. Форс эли илбосунни ҳам билмайди. Турк ўрдақнинг нарини «сўна» ва мокиёнини «бўрчин» дейди. Форслар бунга ҳам ном қўймаганлар. Ва нар ва модаси иккаласини «мурғоби» дейдилар.

Ўрдақнинг навларини биладиган қушбозлар қошида, масалан, «жўрка», «эрка», «суқсур», «олмабош», «чоқирқанот», «темирқанот», «алдалдаға», «алапука», «боғчол» ва бу йўсинда дейдиларки, улар етмиш навъ бўлади. Форс буларнинг ҳаммасини «мурғоби»гина дейди, холос. Ва агар бир-биридан тафовутини аниқлаб айтмоқчи бўлса, туркча номлар билан айтади.

От (ҳайвони) навларига келсак, «тубучоқ», «арғумоқ», «яка», «ёбу» ва «тоту» сингари – барини туркча айтадилар. Биргина қулунни «курра» дейдилар. Бошқа: «той», «ғўнан», «дўнан», «тулан», «чирға» ва «ланға» номларига қадар фасихроқ форслар туркча айтадилар ва кўплари буни ҳам билмайдилар.

Отнинг эгарини агарчи «зин» десалар-да, от ва эгарга тегишли бошқа қисм ва асбоб-ускуналари, чунончи: «жибилгир», «ҳано», «тўқум», «жазлиғ», «уларчоғ», «қанжуға», «жилбур», «қушқун», «қантар», «туфак» ва «тўқа» кабиларнинг кўпини, «булдурға»сини ва «чубчурға»сини ҳам туркча айтадилар.

«Жиба», «жавшан», «кўҳа», «қанғалдуруқ», «қорбичи», «кечим» ва «оҳа» сингари уруш асбобларини ҳам турк сўзлари билан айтадилар.

Яна дашт қушларидан тўғдоқ, тўғдори, чоғриқ, қулатурға, япалоқ, қуладу, лаклак, чойлоқ, қорақуш, телбақуш, жиғжиғ сингари қушларнинг номлари форсийда йўқдир. Улар буларнинг кўпини туркча айтадилар.

Тоғ ва тузда жилға, сўқмоқ, дўш, арғадол, қиришма, бўртоғ, секритма, сирт, учма, ишма, илот, қиралонг, тўқай, кўл, кўлак, сонг, соянг, чоқил, сой, шуртонг каби нарсаларнинг кўпига форслар ном тайинламаганлар.

Жонворларнинг товушидан биргина от кишнашига «шиҳа» деб ном қўйгандирлар, туянинг *бузламоғи* қорамол *маърамоғи*, итнинг *ғинғишмоғи* ва *улумоғи*га эшак *ҳангерамоғи*га форсларда сўз йўқдир.

Ва расмий либослардан, чунончи: «дастор», «қалпоқ», «наврўзий», «тўппи», «ширдоғ», «дакла», «ялак», «ёғлиғ», «терлик» ва «қур» сингари нарсаларнинг ҳаммасини туркча айтадилар.

Егуликлардан агар-да кўй аъзо-узвларидан баъзи-га ном қўйибдирлар, аммо орқани, ошиқлик суякни ва ён суякни, қовурғани, иликни, ўрта илик ва бўғузлағуни туркча айтадилар. Ва яна баъзи емаклардан қаймоқ, қатлама, буламуғ, қурут, улоба, манту, куймоқ ва уркамочни ҳам туркча айтадилар. Қимиз ва сузмани, боҳсум ва бўзани ҳам туркча номларини айтадилар. Яна тутмоқ, умоч, қулоч ва толқонни ҳам туркча айтадилар. Агар бундай турли соҳаларга машғул бўлинса, бунақа сўзлар туркий тилимизда ғоят кўп топилади.

Энди янада муҳимроқ сўзларга аҳамият берайлик: араб тили морфологияси истилоҳларида «Муфоала» деб ном қўйилган боби ҳам борки, сўз бир маротаба ишлатиладию, икки кишининг ўзаро иш-ҳаракатини ифода этади.

Чунончи: «муораза» (ўзаро, бир-биридан шикоят қилмоқ), «муқобала» (ўзаро қарама-қаршилик), мушоара (бир-бирига шеър ўқиш) ва «муколама» (ўзаро сўзлашиш) бутун бобда шунақа сўзлар келтирилади ва бундан жуда катта наф бор.

Форсийғўйлар шунчалик фасоҳат ва бадииятдаги даъволари билан ана шундай йирик фойдадан махрумдирлар.

Аммо турк тили билимдонлари бу фойдадан баҳраманд бўлибдирлар. Улар сўз ўзагига бир «шин» (ш) ҳарфини қўшиш билан ўша мақсадга етганлар. Чунончи, чопмоқ – «чопишмоқ» ва топмоқ – «топишмоқ», қучмоқ – «қучишмоқ», ўпмоқ – «ўпушмак» ҳам амалдаги сўзлардир. Бу туркум сўзларни ясаган азизларга тан бермоқ ва таҳсин айтмоқ лозимки, жуда яхши иш қилганлар. Ва бу фасоҳат билан форс фасихларидан ўзганликларини хужжатлаштирганлар.

(Давоми бор.)

Охунжон САФАРОВ,
филология фанлари доктори, профессор

ЎЗБЕК БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИДА ЯЛИНЧОҚ ЖАНРИ

Аннотация. Мақолада ўзбек болалар фольклорининг ялинчоқ жанрининг юзага келиши сабаблари ва унинг давр ижтимоий муҳитини ёритишидаги аҳамияти очиб берилган. Умуман, таҳлиллар давомида ялинчоқ жанри генезиси, ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, уларнинг бадиияти илмий асослаб берилган.

Калит сўзлар: ялинчоқ, миф, мифология, лирик қахрамон, мотив, тўртлик, трансформация, афсона.

Болаларнинг куёш, ой, камалак, шамол, ёмғир ва табиатнинг бошқа ҳодисаларига поэтик муносабатларини ифодаловчи кўшиқлар ялинчоқлар дейилади. Ялинчоқлар мавсум ва маросим фольклорининг мустақил жанри бўлиб, уларнинг замирида ибтидоий одамларнинг анимистик этикоди коллиқлари сақланган.

Ўтмишда қишда офтоб йилт этди дегунча уйда тикилиб ўтирган болалар кўчага отилиб чиқишган. Бухорода бундай ҳолат «офтоби бачакушак» (болани ўлдирувчи офтоб) деб аталган. Бу таъбир айрим кексалар тилида ҳамон учраб туради. Камбағалларнинг усти юпун болалари, хусусан, етимлар, бундай чоғларда беҳад азият чеккан, куёшга ишониб чиқиб, совуқдан кўкариб кетиб, паноҳ излаган. Ялинчоқдаги етакчи мотив ана шундай контраст ҳолатнинг ифодасидан тажасум топган. Бинобарин, ялинчоқнинг ижро пайти ҳам қишда кечган. Ялинчоқнинг бу хилда куёш кўринган чоғдагина куйланишида аждоқларимизнинг куёшга сизгинишдан иборат анимистик этикодининг тарихий илдизи бор. Геродотнинг маълумотига, қадимги массагетлар энг чопқир отни қурбон қилиб, куёш чиқинни кутиш ва унга сизгиниш маросимини уюштиришган.¹ Шу этикодининг сўниши туйғули маросим ҳам йўқола бошлаган, даврлар ўтиши билан эса болаларнинг қишки ўйинларида куйланадиган ялинчоқ ҳолатида сақланиб қолган. Ялинчоқнинг куёш чиқинидан шодланиш туйғусини ифодаловчи сатрдан (Офтоб чикди оламга...) бошланиши бежиз эмас.

Бола ана шу шодлик туйғуси билан онасига, дадасига, бувисига, холасига чопади, очқаганини айтиб, улардан нон сўрайди. Лирик қахрамоннинг бу хилда турли кишиларга мурожаат этиши хилма-хил вазиятларни ҳосил қилган. Натижада, ялинчоқнинг хилма-хил варианты юзага келган. Ялинчоқ вариантларидаги вазиятнинг кескинлашувида бола нон сўрашининг ҳар гал солсаларликка солинавериши айрича роль ўйнаган. Вариантларнинг бирида бола ўғай онаси феълини билганидан дадасига югуради. Бироқ у ҳам шафқатсизлик қилади:

Дадам чаккамга урди,
Онанга боргин, деди.
Она, она, қорним оч,
Қорнинг очса, чўпчак тер.
Чўпчак тердим бир кучок,
Нон ёпди ўчок-ўчок.

Ўз-ўзидан равшанки, бир кучок ўтинда «ўчок-ўчок» нон ёпиб бўлмайди. Бола эса ҳар куни шу юмушни бажараётганини таъкидлаётир. Бироқ яна ҳар галгидек:

Ўғлига берди ўрокдек,
Менга берди тирноқдек.

Лирик қахрамон ана шундан норози. Ахир ўтин терган ҳам у, боз устига ўз дадасидан тарсаки еган ҳам у. Яна унга тирноқча нон берилса... Бунга қандай чидаш мумкин? Шу даражада ўксиган бола қўлидаги нонни:

Аннотация. В статье анализируются генезис и специфические особенности жанра "ялинчоқ", узбекского, детского фольклора, с научной точки зрения обосновывается художественность данного жанра.

Ключевые слова: закличка, миф, мифология, лирический герой, мотив, четверостишие, трансформация, легенда.

Annotation. The article reveals reasons of formation of the genre "yalinchoq" – nursery rhyme and its role in the coverage of the social environment of the time. In the given analysis the genesis, specific features and artistic genre of "yalinchoq" are scientifically substantiated.

Keywords: nursery rhyme, myth, mythology, lyrical character, motive, quatrain, transformation, legend.

Отим урдим-да, кетдим,
Бориб бувамга этдим, – дейди.

Шу билан ялинчоқ ҳам тугайди, бола ҳам кўнглини бўшатгандай бўлади. Ялинчоқ лирик қахрамон қалбидаги драматик коллизияни ана шу хилда ифода этган. Унда «қорнидан ҳам кадрига» ачина бошлаган, ялинчоқда ўзини, инсонийлигини англаётган кишининг норозилиги бўртиб турибди. Хайриятки, унинг ёлғиз дардкаши – бобоси бор; бобоси уни ўкситмайди. Шу сабабли бошқа бир вариантда бола бувасига бориб мурожаат этади:

Бувам бир танга берди,
Бувим чаккамга урди.
Чаккамни қони чикди,
Янгамни жони чикди.

Бунда ҳам лирик қахрамон қарама-қарши вазиятларда туради: хайрихоҳликдан қувонса, шафқатсизликдан эзилиб, турли рухий ҳолатларда тобланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, ялинчоқнинг бир қатор вариантларида воқеа бола ва хола ўртасида кечади. Қариндошлик муносабатининг давр йўриғига хос хусусиятлари бўртиб туради. Шуниси ҳам борки, гоҳида холанинг қариндошлиги ўғай онаниқидан фарқ қилмайди:

Офтоб чикди оламга,
Югуриб бордим холамга,
Холам: – Ана ер, – деди,
Бориб ўтин тер, – деди.
Ўтин тердим бир кучок,
Нон ёпди ўчок-ўчок.
Менга берди элакдай,
Ўзига олди гилакдай.
Отиб урдим эшикка,
Бошим теги тешикка.

Ўтмишда бола қариндошлари даврасида ҳам кадр тополмаганидан, миннатларга кўмилиб, «боши тешикка теккани»дан ана шундай ўкинади. Чунки пул, бойлик ҳирсу ҳаваси ҳар қандай инсоний муносабатларни таҳқирлар ва ундан баланд эди.

Бундай шароитда холанинг жиянга текин мардикор сифатида қарши табиий эди. Бироқ жамият такомиллашгани сайин инсоний муносабатлар яхшилаб борди. Натижада, қариндошлик туйғулари ҳам самимийлашиб, инсонийлик мазмунини касб эта бошлади. Бу ҳолат ялинчоқдаги анъанавий норозилик ва шикоят мотивларини меҳрга йўғрилган шодмон миннатдорчилик мотивига алмаштираётир. Жумладан, ялинчоқнинг қуйидаги варианты юзага келди:

Офтоб чикди оламга,
Югуриб бордим холамга,
Холам айтди: –Ўтин тер.
Ўтин тердим бир кучок;
Нон ёпди ўчок-ўчок.
Дастурхонни тузатди,

Меҳмонларни кузатди.

Раҳмати менга тегди,

Бошим кўқларга етди.

Бундай миннатдорчилик мотиви ялинчоқда тобора анъанавийлик касб этаётир. Бошқа бир вариантда хола меҳрибончилигидан «боши кўқларга етган» шу лирик қаҳрамоннинг якка ўзинигина эмас, балки «ўртоғи билан бирга»ликдаги қувонч балқиган киёфасини кўраимиз:

Офтоб чикди оламга,

Югуриб бордим холамга:

Хола, хола, кулча бер.

Холам деди: – Ўтин тер.

Кейин югурдим кирга,

Ўртоғим билан бирга.

Ўтин тердик бир кучок,

Билмадик сира чарчок.

Холам қордилар хамир,

Кулча ёпди бир тандир,

Бизга кулча бердилар,

Пешонамиздан ўпдилар.

Офтоб чикди оламга-е,

Югуриб борди холамга-е...

Самимият ишончга йўл очади. Лирик қаҳрамон холадан шундай самимий муносабатни кўрганидан кўнгли тўк, ундан тортинмай кулча сўрайди. Шу зайлда кулча ялинчоқдаги воқеаларни ҳаракатга солувчи образга айланади, унга янги мазмун юкланади. Бу, ишонч ва самимиятдан туғилган эркалик маъносидир. Шу боис у танлаб кулча сўрайди, унга ўтин териш малол келмай, аксинча, завқ-шавқ ишига айланади. Шу боис у тақдирдан миннатдор бўлиб, қувончига сиғмай, сакраб-сакраб қуйлайди. Анъанавий бошланма – байтнинг ялинчоқ охирида, яъни қолипловчи вазифасида такрорланиши ана шу қувонч эҳтиросини ҳаволагишга хизмат қилган. Хуллас, лирик қаҳрамоннинг кулча сўраши ва холанинг шу истакни қондириш ниятида «бир тандир кулча ёпиши» эпизодлари жамиятда болапарварлик туйғуси кучая боришидан иборат мотив тараннумига айланган.

Ғ.Жаҳонгиров «Офтоб чикди оламга» ялинчоғини «асосан икки тўртликдан иборат», деб ҳажман чеклайди.² Ҳолбуки, қарийб барча вариантларда композицион бўлак тўртлик бўлмай, иккиликдир. Бинобарин, оҳангдошлик аа, бб, вв, гг ва ҳоказо шаклларда строфик бутунлик замирида ҳосил қилинган. Қофиялар гоҳи тўк, гоҳи оч, гоҳи формал, гоҳида эса ҳеч бир қофиясиз ҳолда ҳам учрайди:

Офтоб чикди оламга, а

Югуриб бордим холамга: а

– Хола, хола, қорним оч. б

– Қорнинг очса, ўтин тер. б

Ўтин тердим бир кучок, в

Нон ёпди ўчоқ-ўчоқ. в

Ўғлига берди элакча, в

Менга берди тирноқча. в

Тирноқчани отиб урдим,

Тилло бешикка тегди.

Тилло бешик тешилди.

Кўриниб турибдики, строфик бўлакнинг иккилик шакли ҳам қатъийлашмаган. Бунда фикр оқимининг қатъий тартибдаги оҳангдошлик андозасига сиғмай, бир-бирига мантқан боғланувчи мисраларнинг тизилиб келиши сабаб бўлган. Бундай пайтда қофиясиз сатрлар гоҳида иккилик

шаклида сақланса, гоҳида ўзига хос учликка айланган, аммо вазн уйғунлигига бўйсунган.

Ана шу мулоҳазалар «Офтоб чикди оламга» ялинчоғининг хилма-хил ҳажмда кенг тарқалганлиги, давр руҳи таъсирида омукталашиб трансформацияга учраганлиги, образлари ўзгариб, сайкал топиб, ҳамон болаларнинг сеvimли кўшиқлари қаторидан жой олиб, қуйланиб келинаётгани каби ҳолатларни тасдиқлайди.

Ялинчоқларнинг яна бир тури – шамолга дахлдор ялинчоқлар болалар репертуарида ҳамон учраб турибди. Асл касб-кори деҳқончилик бўлган ота-боболаримиз хирмон совуришда яқин-яқингача шамолга эҳтиёж сезишган. Бундай кезларда маъсум, бегуноҳ бола истаги ижобат бўлади деган ақидага амал қилган деҳқонлар ўз болаларини шамол чақирришга ундашган:

Ҳайдар, Ҳайдар,

Коқулингни тебрат.

Болангни сув оқизди,

Хотинингни уйғот.

Эса қолсанг-чи?

Шамолга Ҳайдар деб мурожаат қилиниши аслида Ўрта Осиёда яшаётган барча туркий халқларнинг Ҳайдар култи (сигиниш) билан боғлиқ мифологик тасаввурлари асосида юзага келган. Жумладан, туркманлар «Ҳайдар бобо», қозоқлар эса «Мир Ҳайдар» дея мурожаат этиб, хирмон совуришда уни чақирришган. Шунда туркманлар бир сиқим сомонни таёқ учига боғлаб, хирмонга қистирган ҳолда «Ҳайдар бабанын ёлына бир чорек, ел гоёса» («Шамолни қўйворса, Ҳайдар бобо ҳақида битта нон атадим») дейиш билан шамол пиридан мадад кутишган. Шу мантик билан қаралса, фольклоршунос М.Жўраев тўғри қайд этганидек, «шамол пирини Ҳайдар деб аташ Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар мифологияси ва маросим фольклорининг муштарак анъаналаридан бири бўлиб, қачонлардир бу афсонавий ҳомийга мурожаат қилиб, шамол чақирриш маросимини ўтказиш кенг расм бўлган».

Фольклоршунос М.Жўраев талқинича, «Ҳайдар» – сочининг алоҳида магик қудратга эга деб тасаввур қилинган қисми қоқил маъносини ҳам билдиради. Аини пайтда бу рамзий деталь шамол пири образининг анъанавий атрибутларидан бири вазифасини ҳам бажаради. Юқоридаги маросим қўшиғида ҳам Ҳайдар образининг алоҳида белгиларидан бири – шамол пирининг қоқили борлиги ҳақида маълумот берилган. Халқимиз одатига кўра, фарзанд кўргани билан боласи турмайдиган оилада чақалоқ туғилса, бола ёшига етганда унга «соч тўйи» қилинади. Бола ўсиб-унсин, зиён-заҳматлар озор етказмасин деган ниятда бошнинг энса қисмидаги «қорин сочи»дан бир тутами қирқмай қолдирилади. Ана шу қоқил «Ҳайдар» дейилади.

Шундай қилиб, ялинчоқларга оид мулоҳазаларни яқунлар эканмиз, аввал, уларнинг болалар мавсум-маросим фольклорида ҳамон ҳаракатда бўлган жанр характерига эгаллигини қайд этиш жоиз. Чунки жанр табиатидаги етакчи белгиларда табиат ҳодисаларига мурожаат қилиш ҳодисаси бўлиб, бундай мурожаат тарихий илдизига кўра, аксарият ҳолларда аждоқларимизнинг ибтидоий анимистик қарашларига бориб тақалади. Аммо шуниси муҳимки, ялинчоқлар ижтимоий тараққиёт таъсиридан холи қолмаган. Шу таъсир туфайли турлича йўналишларда трансформацион жараёнларни кечиб, болалар репертуаридагина яшовчанлик имкониятини топган ва асрлар давомида уларнинг табиатга ошно тутинишларига, табиат билан юзма-юз мулоқотда бўлишларига йўл очган, шу йўлда хизмат қилган.

¹С.П. Толстов. Древний Хорезм. Издание МГУ. М., 1948. С. 207.

²Ғ.Жаҳонгиров. Ўзбек болалар фольклори. Т.: Ўқитувчи, 1975.

Гулмира ВАЛИЕВА,
Ўзбекистон Миллий университетининг
мустақил тадқиқотчиси

«МЕҲРОБДАН ЧАЁН» РОМАНИДА ФРАЗЕМАЛАРНИНГ УСЛУБИЙ-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада фраземаларнинг, антоним компонентли паремияларнинг услубий-семантик хусусиятлари, фраземаларда, мақолларда халқ дунёқараши мужассамлиги бадий асар матни орқали таҳлил этилган. Шунингдек, тадқиқотда халқ мақолларининг тарбиявий аҳамияти, ундан ёш авлодни тарбиялашдаги ўрни тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: фразема, парема, паремиология, антоним.

Аннотация. В данной статье на примере текста художественного произведения анализированы семантико-стилистические особенности фразем, паремий с антонимическими компонентами, совокупность в пословицах мировоззрения народа. Также, в исследовании освещены дидактические значения народных пословиц, а также их роль в воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: фразема, парема, паремиология, антоним.

Annotation. In the according article analyzed the semantically-stylistic features of the phrase from the example of text, sayings with antonymic components aggregation from worldview people's proverbs. Also, in investigation expressed the didactic value of folk sayings, as well as their role in the education of the young generation.

Key words: phraseme, sayings, paremiology, antonym.

Истиқлол йилларида миллий адабиётимиз ва уларнинг тил хусусиятлари янада кенгроқ ўрганила бошланди. Айниқса, миллий уйғониш даври адабиёти вакиллари ижодига оид илмий изланишлар салмоқли ўрин тутмоқда. Бу давр адабиёт ёдгорликлари тилини тадқиқ этиш йўналишидаги илмий тадқиқотларнинг кўпайиб бораётгани фикримиз исботидир. Бадий асар тилига оид тадқиқотларда «тилга изчил ёндашиш ва функционал таҳлил» алоҳида ўрин тутди.¹

Бадий асарнинг эмоционал-экспрессив жозибасини таъминлайдиган асосий воситалардан бири фраземалардир. Нутқимизда кенг қўлланиладиган фраземалардан ижодкорлар ҳам унумли фойдаланишган. Бадий асар тилини илмий тадқиқ қилиш жараёнида фраземаларни ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, атоқли тилшунос Ш.Раҳматуллаевнинг номзодлик тадқиқоти фразеологизмларнинг грамматик табиатига бағишланган.² Олимнинг докторлик диссертациясида эса фраземаларнинг луғавий бирлик сифатидаги хусусиятлари ўрганилган.³

А.Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» асарида ҳам қаҳрамонлар шахси ва психикасини очиб бериш мақсадида фраземалардан унумли фойдаланилган. Адибнинг маҳорати шундаки, у фразеологик синонимларнинг энг мақбулини танлай билган ва шу асосда асар тили таъсирчанлигини янада оширишга эришган. Масалан, Солиҳ маҳдум мулла Абдурахмонга, лозим бўлса, Анварнинг устозлик қилиши мумкинлигини айтганда, у: «Таҳрир ва иншода ҳам устозга муҳтожлик оз, деди бир оз нафси олинган қиёфада...», — дейиш билан нафси олинган фраземаси орқали бу иборанинг «кўнгли ўксиган», «кўнгли хира бўлган» каби синонимларига қараганда қаҳрамоннинг ички кечинмасини, Анварга нисбатан яширин ғайирлигини ҳаққонийроқ акс эттириб берган.

Улкан адиб баъзи ибораларни ижодий қайта ишлайди, ибора таркибидаги сўзларни алмаштириб қўллайди. Халқ орасида «ҳаммадан кейин» маъносини бўрттириб кўрсатувчи «Итнинг кейинги оёғи» фраземаси адиб тилида «Отнинг кейинги оёғи» тарзида ижодий қўлланади. Шаҳидбекнинг асар бош қаҳрамони Анварга нисбатан ишлатган ушбу ибораси

орқали суҳбатдошни аяш ва ҳурматлаш маъноларини мужассамлаштиради: «...агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, хўп, бўлмаса отнинг кейинги оёғисиз-да». Ижодкорнинг фраземани «отнинг кейинги оёғи» деб бериши асар умумконтекстидаги Анвар портретига салбий муносабат билдирмаслик мақсадини ифодалаган.

Маълумки, «ечилиб кетди» фраземаси матн мазмунидан келиб чиқиб бир неча маъноларни акс эттиради. «Ҳаддидан ошди», «ўзини ўта эркин тутди» кабилар шулар жумласидандир. Асардаги ўзига хос мураккаб образ Солиҳ маҳдумнинг фавқуллоҳдаги ҳотамлиги эса «ечилиб кетди» ибораси билан берилиши аслида бу фазилатнинг унга доимий ҳамроҳ эмаслигини маҳорат билан ёритишга хизмат қилган: «Солиҳ маҳдум бу кун одатдан ташқари ечилиб кетди; масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдида борди; бир тангаллик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳовлисига келди». Мазкур маънони бериш учун кенгроқ ишлатиладиган «ҳотамлиги тутди» иборасини ишлатиш эса ижодкор кўзда тутган маънони тўлиқ очиб бера олмас эди. Абдулла Қодирийнинг сўз қўллаш маҳорати Ш.Баллининг, ёзувчи «...ҳар бир сўз устида бош қотиради, тил воситаларини саралаб, танлаб ишлатади. Ёзувчининг бу иши муайян эстетик мақсадга, яъни образ яратиш мақсадида бўйсундирилади», деган фикрини исботлайди.⁴

Фраземалар, асосан, образлилик асосида маънони бўрттиришга хизмат қилади. Баъзан эса бу бўрттириш тилимизга хос маъно кучайтирувчи белгилар асосида янада орттирилади. Масалан, «васвасага тушмоқ» ибораси нутқимизда «қўрқмоқ» маъносини кучайтириш учун ишлатилади. Абдулла Қодирий бу маънони янада таъсирчан ифодалаш учун сўзга «-лар» қўшимчасини қўшади. Султонали ишлатган «васвасаларга тушманг» ибораси Анварнинг бош муншийлик мансабидан ўта чўчиётганлигини кўрсатади: *Бўлмаган васвасаларга тушманг, Анвар.*

Адиб «теша тегмаган», образли фраземаларни ўз ўрнида қўллайди. Масалан, ивирсиқ уй «лўлининг хуржун солган елкаси»га ўхшатилади:

– Сенларга ҳеч сон кирмади... қачон кўрсам, уйларинг лўлининг хуржун солган елкаси!

Сўз ва сўз бирикмаларини мавжуд фразеологик бирликдан олдин, кейин ёки фразема компонентлари ўртасида қўллаш билан ўша фразеологик бирликларнинг таркиби ҳам кенгайди. Фразеологик бирлик таркибини кенгайтиришда нафақат сўз, балки сўз бирикмалари ҳам фаол иштирок этади. Бундай ҳодисага «Меҳробдан чаён» романидан ҳам мисол келтириш мумкин: *Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: кўнглим чилчироғ ёққандек равшан, кўрдингми? Тухфанинг Анварга бўлган ҳиссиётларини Гулшанга баён этиши икки «юрак ёнмоқ» ва «юракка ўт ташланган» иборалари омехталиги билан санъатқорона ёритилади: У ёқни ўйлайман, бу ёқни ўйлайман, ўйимнинг бошига етолмайман, аммо юрагимга бир парча ўт ташланган, ёнаверади. Бу ўринда «ўйимнинг боши йўқ» ибораси Тухфанинг руҳий изтиробларини очишга хизмат қилган.*

Абдулла Қодирий қаҳрамонлари ички кечинмаларини ёрқинроқ ифодалаш учун *ичи ёнмоқ, нафси олинмоқ, тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, юраги сув бўлиб оқмоқ* каби фраземаларни усталик билан ишлатган. Шу билан бир қаторда фраземалар синонимиясидан ҳам унумли фойдаланган. Фразеологик синонимия уясини ташкил этган фразеологик бирликлар бир-биридан ўзида ифодаланаётган маъно қирралари, услубий бўёқдорлиги, образлилик даражаси билан фарқланади.⁵ Шунга кўра, Анварнинг қўлга олиниш саҳнасида Султонанининг унга бўлган меҳру ҳурмати қуйидагича берилади: «*Анварнинг қарашидagi маънога тушунган Султонанининг юраги сув бўлиб оқди...*». Мазкур ҳолатда «*юраги сув бўлиб оқди*» фраземаси Султонанининг Анварга нисбатан ачиниш ҳиссини «юраги эзилди», «юраги сел бўлди» каби синонимларидан кўра бўрттириб кўрсатишга хизмат қилган. Раъно туфайли хон билан ёвлашган Анварга нисбатан фикрлар *миси чиқмоқ, тағига сув келмоқ* фраземалари билан берилади. Бу ўринда ёзувчи Анварнинг мирзабошилиқ мансабидан кетишига атрофдагиларнинг муносабатларини сингдиради.

Фраземалар синтактик қурилмалар билан шаклдош бўлиши мумкин. Масалан: **қўл кўтармоқ** (фразема: Насимжон укасига билмай қўл кўтарди), **қўл кўтармоқ** (сўз бирикмаси: Ўқувчи жавоб бериш учун қўл кўтарди). Маълумки, «*Чилласи чироқ кўрмаган*» ибораси «очкўз», «тўймас» каби маъноларда ишлатилди. Ушбу фразема ўз маъносига деярли қўлланмади. А.Қодирий Анварнинг кутилмаган меҳмон бўлиб дунёга келишини «*чилласи чироқ кўрмаган*» иборасига шаклдош бўлган сўз бирикмасини қўллаш билан ифодалайди: *Анварнинг «чилласи чироқ кўрмаган» бўлса ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешикда исм-сиз ётиши қизиқдир...*

Асар қаҳрамонларидан бири Нодиранинг бу гўдакларни тарбияга олиши унинг учун ўта машаққатли ва оғир эканлигини бўрттириб кўрсатиш мақсадида «устига тушмоқ» ибораси қўлланилган: *Ўн бир ёшлик Темир, тўққиз ёшлик Қобил ва Анварларнинг тарбия қилиш оғирлиги Нодиранинг устига тушди. Ушбу ибора ўрнига «зиммасига тушди», «чекига тушди» каби фраземаларни қўллаш ёзувчи ифодаламоқчи бўлган Нодира ҳолатини тўла очиб беролмас эди. Устига*

тушмоқ фраземасининг қўлланилиши ўқувчида Нодирага нисбатан ачиниш, хайрихоҳлик ҳисларини пайдо қилади.

Фраземалардан матн таркибидида фойдаланиш тилнинг бадиий тасвирий имкониятларини бойитади, нутқнинг эмоционаллиги ва экспрессивлигини кучайтиради, образлиликнинг ёрқин ифодаланишини таъминлайди. Абдулла Қодирий ҳам етук сўз устаси сифатида ўз асарларида фраземалардан унумли ва ўз ўрнида фойдалана олган. Натижада асар воқеаларини қаҳрамон ҳиссиётлари билан уйғунлаштира билган. Шу боис адиб асарлари севиб ўқилади.

Шаклан ихчам, аммо чуқур мазмунга эга паремиялар, жумладан, фраземалар, мақоллар уни яратган халқнинг кўп асрлик ҳаётий кузатишлари, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тажрибалари асосида вужудга келади. Асрлар мобайнида авлоддан-авлодга ўтиб келганлиги боис фразема ва мақолларда халқ тажрибаси, донолиги мужассамланган бўлади. Асосийси, уларда ҳар бир сўз, ҳар бир жумла ўз ўрнида ишлатилганлиги ҳам таҳсинга лойиқдир. Тил бирликларининг ўзига хос бўёқдорлиги, семантик жиҳатдан серқирралиги халқ тафаккури маҳсули бўлмиш барқарор бирикмаларда ўз аксини топади. Барқарор бирикмаларда, жумладан, мақолларда намоён бўладиган турли тасвирий воситалар мазмунни таъсирчан ифодалашга, фикрнинг эмоционал-экспрессивлик даражасини оширишга хизмат қилади. Барқарор бирикма сифатида қаралувчи мақоллардаги фикрнинг таъсирчан ифодаланишида антонимларнинг алоҳида ўрни бор.

Ўзбек халқи тарихида зиддият, қарама-қаршилик тушунчаси ижтимоий ҳаётнинг узвий ифодаси сифатида азал-азалдан мавжуд бўлиб келган. Шарқ халқлари турмуш тарзида ер-осмон тушунчаларининг зидлигидан тортиб «Авесто» асосидаги эзгулик ва ёвузлик қарама-қаршилиги турли кўринишларда ўз ифодасини топиб келмоқда. Шу боис қадим қадрият намуналари ҳисобланган мақолларда ҳам зиддият, антоним сўзлар қарама-қаршилиги таъсирчанлик, бадиий ифода учун хизмат қилган.

Шунингдек, азалий кураш – яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги зиддиятни яққолроқ кўрсатиб, инсонни эзгулик руҳида тарбиялашга эътибор қаратади. Шунинг учун ҳам аксарият ўринларда зиддиятли ҳолатлар умумлаштирилиб, «яхши-ёмон» сўзлари орқали берилди. Халқ ўғитларида нима яхшию нима ёмон эканлиги ушбу сўзлар семантикаси орқали кенг ёритилди. Мақолларда яхши ёки ёмон бўлишнинг натижаси (мукофот ёки жазосини), сабаби (нима учун яхши-ёмон дейилади), улардан қай бирига ёндашиш кераклиги, тарғиботи, шахснинг сифати (яхши ва ёмон қандай бўлиши) турли семантик бўёқларда намоён бўлади. Масалан, натижа: *Яхши қанд ёйди, ёмон панд ёйди; сабаб: Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи; тарғибот: Ёмоннинг ошига боргунча, Яхшининг ишига бор; шахснинг сифати: Яхшидан от қолади, ёмондан – дод.*⁶ Борлиқ, коинот гултожи – инсоннинг аслида қандай бўлиши кераклиги халқ ҳикматларида очиб берилар экан, асосий тушунча, моҳият «яхши-ёмон» антоним жуфтлиги орқали яққолроқ акс этган.

«Камтарлик – аълодир, манманлик – балодир» мақоли эса камтарлик ва манманлик сифатларининг инсонга келтирадиган фойда ва зараридан огоҳлантиради.

Баъзи мақолларда инсон умр босқичларининг энг гўзал сифатлари келтирилар экан, бу орқали ўз-ўзини назорат қилишга, умрни баркамол инсонга хос ахлоқий

фазилатлар орқали безаб боришга ундаш туйғуси ётади: *Қариликни донолик безар, ёшликни камтарлик.*

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, мақолларда ҳам, фраземаларда ҳам фикрни таъсирчан ифодалашда антитеза, антонимик ифодаларнинг ўрни бекиёс. Бу зиддиятли фикр ифодасидан Абдулла Қодирий ҳам маҳорат билан фойдаланган.

¹А. Гуломов, Х. Неъматов. Она тили таълими мазмуни. Она тили ўқитувчилари учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1995. 6-бет.

²Ш. Рахматуллаев. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. М., 1952.

³Ш. Рахматуллаев. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Т., 1966; Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Т.: Фан, 1966.

⁴Ш. Балли. Французская стилистика. М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. С.37.

⁵М. Вафоева. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик тахлили. Филол.фан.номз... дисс. Автореф. Т., 2009.

⁶Мисоллар куйидаги манба асосида берилди: Ш.Шомаксудов, Ш.Шорахмедов. Ҳикматнома. Т., 1990. 146-бет.

Абдурахим НОСИРОВ,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари
университети катта ўқитувчиси

ПРОВЕРБИАЛ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Аннотация. Мазкур мақола фразеологик бирликлар ва уларнинг турли нутқ услубларида қўлланиш жиҳатлари таҳлилга бағишланган. Муаллиф ўзбек, француз, рус ва бошқа тиллардаги фразеологизмларнинг қўлланилиш доирасига кўра турларга таснифланиш мезонларини тадқиқ этган.

Калит сўзлар: фразеологизм, нутқ услублари, услубий хосланиш, нутқчи вазият.

Аннотация. В данной статье анализируются фразеологические единицы и особенности их применения в разных стилях речи. Автор приводит критерии классификации фразеологизмов узбекского, французского и русского языка по сфере их использования.

Ключевые слова: фразеологизм, речевые стили, стилистическая специфика, речевая ситуация.

Annotation. The article examines the features of phraseological units and their use in different speech styles. The author investigates the classification criteria of Uzbek, French and Russian phraseologies on the scope of their use.

Key words: phraseologism, speech styles, stylistic specifics, speech situation.

Барча тил бирликлари сингари фразеологизмлар муайян жиҳатларига кўра типларга бўлиб ўрганилади.

Нутқимизда айнан маълум бир маънони англатиш учун ранг-баранг нутқ кўринишлари: сўз, сўз бирикмалари, гап ёки иборалар мавжуд. Бу ўринда шева сўзлари, касбий лексика, арго ва жаргон, вулгар сўзлар ҳам алоҳида ўрин тутади. Фикрни ифодалашда уларнинг қай биридан фойдаланиш эса сўзловчининг сўз бойлиги ва маҳорати, қолаверса, нутқий вазиятга ҳам боғлиқ бўлади. Буни куйида француз тили нутқ кайдалари асосида кўриб чиқамиз. Масалан:

Language courant – жонли тил:

Je voudrais m'acheter des vêtements. – Мен кийим сотиб олмоқчи эдим.

Language familier – арготик тил:

Je voudrais m'acheter des fringues. – Мен лаш-луш сотиб олмоқчи эдим.

Language soutenu – адабий тил:

Je voudrais renouveler ma garde-robe. – Мен кийим жавонимни янгилamoқчи эдим.

Кўринадики, бир мазмун турли нутқ шакллари орқали ифодаланмоқда.

Ўзбек тилидаги фразеологизмлар устида иш олиб борган Х.Бердиёров, Р.Расулов, Б.Йўлдошев каби тилшунослар¹ мазкур бирликларнинг маъноси, экспрессив-стилистик хусусиятларига кўра, лексик-фразеологик бирикмалар (ФБ), ҳақиқий фразеологик бирикмалар ва фразеологик штамп-

ларга ёки услублараро ФБлар, китобий ФБлар, сўзлашув нутқи фразеологизмлари, оддий сўзлашув ФБлари каби таснифлашган.

Рус тилшуноси Н.М. Шанский фразеологик бирликларни экспрессив-стилистик хусусиятларига эътибор берган ҳолда **стилистик-функционал жиҳатдан** стиллараро фразеологизмлар, оғзаки-маиший характердаги фразеологизмлар, китобий характердаги фразеологизмлар, фразеологик архаизмлар ва тарихий характерга эга бўлган фразеологизмларга ажратган².

Инглиз тили фразеологиясини жиддий тадқиқ этган А.В.Кунин мақолларнинг ФБлар орасидаги ўрнини куйидагича шарҳлайди: “Мақол ҳар доим гап ҳисобланади, у тарбиявий мақсадни кўзлайди, бошқа типдаги ФБлардан фарқи – у аксарият ҳолларда кўшма гап бўлади. Контекстда мустақил гап ёки кўшма гапнинг бир бўлаги сифатида учрайди”³. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, олим ФБларни **стилистик-функционал жиҳатдан** турларга ажратмаган.

Биз ҳам мазкур мақолада тилшунос олимларнинг фразеологик бирликларни **стилистик-функционал жиҳатдан** турларга ажратиб ўрганишга, таҳлиллар асосида провербал фразеологизмларнинг турлар орасидаги ўрни, аҳамиятини кенгрок тадқиқ этишга ҳаракат қиламиз.

Француз тили фразеологизмлари устида иш олиб борган А.Г. Назаряннинг фикрича, фразеологизмлар услубий вазифасига кўра икки хилдир: уларнинг маълум бир нутқ

катламига мансублиги ва экспрессив-эмоционал ифода эканлиги намоён бўлади⁴. Унинг таъкидлашича, француз тили фразеологизмлари қўлланиш даражасига кўра, турли нутқ услубларига тааллуқлидир. Уларни қуйидаги стилистик категорияларга ажратиш мақсадга мувофиқ: нейтрал ёки нейтрал адабий фразеологизмлар, оғзаки-фамиляр фразеологизмлар, оддий сўзлашув нутқи тааллуқли фразеологизмлар, жаргон табиатли фразеологизмлар, китобий фразеологизмлар ва поэтик фразеологизмлар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, биз ҳам фразеологизмларни услубий-вазифавий жиҳатига кўра қуйидаги турларга ажратдик:

1. Нейтрал фразеологизмлар.

Бундай фразеологизмларнинг қўлланилиш соҳаси анча кенг, яъни барча нутқ услубларида, кундалик-маиший ҳаётда, бадиий (муаллиф нутқида кўпроқ) ва илмий, шунингдек, публицистик нутқ кўринишларида учрайди. Ушбу тил бирликлари фразеологик лугатларда, одатда, ҳеч қандай ҳавола белгиларисиз берилди. Масалан: “*dormir comme un ange*”, «донг қотиб ухламоқ» ибораси Я.И.Рецкер таҳрири остида чоп этилган “Французско-русский фразеологический словарь”⁵да ҳеч қандай ҳавола белгиларисиз ишлатилган.

Баъзи тилшунослар бундай фразеологизмларда экспрессивлик йўқ деб ҳисобласа-да, рус тилшуноси Ю.С.Степановнинг фикрича, бундай ибораларда маълум даражада эмоционал-экспрессивлик белгилари мавжуд⁶.

И.В.Арнольд⁷ ўзининг «Инглиз тили стилистикаси» қўлланмасида «нейтраль стил – бу стилистик қарама-қаршиликларнинг белгиланган аъсосидир ва худди ишлатилган стилистик хусусиятларнинг фонига ўхшаб туюлади» – дейди. Унинг асосий моҳияти ижобий стилистик характеристиканинг йўқлиги ва таркибдаги элементларнинг ҳар қандай шароитда ишлатилиш имконининг мавжудлигидир.

2. Сўзлашув-маиший характердаги ФБлар.

Б.Йўлдошев ўз тадқиқотида “сўзлашув нутқи фразеологизмлари ўзбек тилида энг кўп тарқалган услуб, миллий тил фразеологик фондининг ярмини ташкил қилади”, деб ёзади⁸. Қўлланиш даражасига кўра, сўзлашув нутқи ФБлари пассив тил воситалари қаторига киради. Уларнинг қўлланилиши алоқа жараёнининг расмий тусда эмаслигидан далолат беради ҳамда нутққа табиийлик, соддалик бахш этади. Сўзлашув нутқи иборалари кундалик ҳаётдаги ўзаро муомала муносабатида, оғзаки адабий нутқда ва бадиий матнларда кенг қўлланилади. Бу услубга хос иборалар ўзининг образлиги, таъсирчанлиги, ҳамма учун тушунарлиги ва жонлилиги билан характерланади. Улар эркин бирикмаларни жонли халқ тилида, сўзлашув нутқида кўчма маънода қўллаш негизида юзага келган: Масалан: *Une bonne aubaine – тасодифий омад*; *Poisson d'avril – кимнидир ҳазиллашиб алдамоқ, лойга ботмоқ, майдонга тушмоқ, қўл силтамоқ*.

Сўзлашув-маиший характердаги ФБларнинг қўлланиш доираси нисбатан тор бўлса-да, экспрессив-стилистик бўёқдорлиги билан ажралиб туради. Уларнинг қайд этилганлик хусусияти бадиий асарларни яратишдаги ролини янада оширади: «шу хусусият ёрдамида ёзувчи халқ ибораларининг севимли воситаларини яратган ҳолда тилнинг ёркинлиги, жарангдорлиги ва ширалигига эришади»⁹.

Сўзлашув-маиший характердаги фразеологизм (СМФ) лар учун экспрессивлик, эмоционал тўйинганлик кўпроқ хос бўлади. Масалан: *Il y avait au dernier concert des amateurs, une Italienne qui a chanté comme un ange*. Сўнги концертда

кўп ўрганувчилар бор эди, битта италиялик аёл худди булдек куйлади.

Мазкур ибора матнга эмоционаллик бериш билан бирга, сўзловчининг характерини ҳам очиб беради. Шунинг учун тилшунос Х.С.Ибрагимов “СМФ лар ёзма нутқда, бадиий адабиётда, асосан, персонажларнинг оғзаки нутқини акс эттириш учун ишлатилади”¹⁰, дейди.

СМФ лар Ю.Авалиани¹¹ ҳамда А.Маматов¹²ларнинг таъкидлашича, жамият аъзоларининг орасида, кўпинча кундалик ҳолатларда пайдо бўладиган ва ҳар доим янгилашиб турувчи – бевосита мулоқотда ва эркин шароитда пайдо бўладиган ва асосан оғзаки нутқда ишлатиладиган сўз бирикмалари, яъни фразеологизмлар «сўзлашув-маиший фразеологик бирликлари ҳисобланади». Одатда бу хилдаги СМФ лугатларда «разг», «fam» ҳавола белгилари орқали берилди. Масалан: *dessous de table – нopa*; *un pauvre diable – бечора, шўрлик, омадсиз, nager comme un poisson – балиқдек сузмоқ*; *avalerait le diable et ses cornes – ҳўкизни ҳам ютади* каби фразеологизмлар шулар жумласидандир.

3. Оддий сўзлашувга тааллуқли фразеологизмлар.

Бу термин тилшуносликда турлича берилмоқда. Масалан: рус тилшунослигида «просторечие» дейилганда, фразеологик қатламнинг уч компоненти (диалектизмлар, оддий шахар сўзлашувига оид сўзлар, жаргонизмлар) тушунилади. “Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати”да «оддий сўзлашув»га қуйидагича таъриф берилди: «Оддий сўзлашув – воқеликни кўполроқ, паст характеристика билан ифодалаш хусусиятига эга бўлган, адабий нутқ нормаларидан четга чиқадиган сўз, грамматик шакл ва конструкцияларнинг кенг ишлатиладиган нутқ туридир».

Ф.П.Филин, Д.Н.Шмелевлар “Оддий сўзлашувнинг икки типи (адабий ва адабий бўлмаган)ни ажратиш кўрсатади”. Масалан: *чувини чиқармоқ, ўрмонзорга ўт кетмоқ, жин урсин, чакаги очилмоқ*.

Ушбу типдаги фразеологизмлар, асосан, оғзаки нутқда ишлатилади. Улар ҳам сўзлашув-маиший характердаги ФБлар каби юқори стилистик ифодалиликка ва таъсирчанликка эгадир. Уларнинг ишлатилиши мулоқотда бўлаётганлар орасида жуда ҳам яқинлик борлигини билдиради, яъни ҳеч қандай тил меъёрларига риоя қилмаган ҳолда кўнглига келган гапни фразеологик бирликларни қўшган ҳолда ишлатишади. Масалан: *Турқинг курсин, башарасига оёқ қўймоқ* ва бошқалар.

Оддий сўзлашув нутқи тааллуқли ФБларни сўзлашув-маиший характердаги ФБ лардан ажратиш анча мураккабдир. Лугатларда улар рус тилида «прост», француз тилида «рор» ҳавола белгиси орқали берилди.

Француз тилида *être dans le limonade – оғир аҳволга тушиб қолмоқ, faire un crocs – қарзни қайтармаслик, gagner le croix de bois – жангда ютқазини* маъносини англатади.

Турлича оддий сўзлашув иборалари ёзувчи асар қаҳрамонларининг нутқини индивидуаллаштиришга ва бир вақтнинг ўзида муаллиф дунёқарашини шу қаҳрамон нутқи орқали ёритишга имкон беради. Масалан: ... *Nous tombons ici comme de la lune*. *Nous nous invitons chez les gens qui ne nous attendent pas. J.J. Broussons. Anatole France en pentoufle*. Ушбу ҳолатда *tomber comme de la lune* – рус тилида *свалиться как снег на голову* ва ўзбек тилига “Томдан тараша тушгандай” тарзида таржима қилиниб, оддий сўзлашув ибораси сифатида нутққа сержилолик бағишлайди.

Ушбу оддий сўзлашувга оид ФБ да “manger la grenouille” – сўзма-сўз “бақа емоқ” маъносини берса, кўчма маънода пулларни сарф қилиб юбормоқ маъносини англатади. Бу эса иборанинг келиб чиқишига боғлиқ. Француз хонадонларида фойдаланадиган пул ташлайдиган мослама (копилька) “оғзини очиб турган қурбақа” шаклида бўлган экан. Одамлар ушбу копилька (йиғувчи мослама)даги пуллари йўқолиб қолса, уни **қурбақа еб қўйди** деган мазмунда ушбу иборадан фойдаланадилар.

Dans un éclair de souvenir, je me rappelai ce capitaine – trïsorier qui avait mangï la grenouille *Couppï, Le bon crime.*

Il a fait sauter la grenouille de la sociïtï. *Reybaud. Citï par A. Orcate.*

Б. Йўлдошев¹³ ўз докторлик диссертациясида ўзбек фразеологиясининг 10 % ни оддий сўзлашув иборалари ташкил этади деб ёзди.

Профессор А.Э.Маматов¹⁴ ўз номзодлик диссертациясида оддий сўзлашув нутқиға тааллуқли ФБ ларни икки гуруҳға бўлади (луғатға кўра):

1. Бевосита оддий сўзлашув нутқиға тааллуқли фразеологик бирликлар.

Il pleut comme une vache – лъет как из ведра – ёмғир челақлаб қуймоқда.

Avoir de l'oseille – чўнтаги пулга тўла.

La faire a l'oseille de qn – кимнидир бошлаб туширмоқ, алдамоқ.

2. Кўпол оддий сўзлашув нутқиға тааллуқли фразеологик бирликлар.

bouffer le nez (или le blair les foies) a qn – поколотить когот

tomber sur la fine occase – напасть на золотую жилу

avoir la foire – быть трусливым

fil de gars – баччағар

embasser une fille – илентирмоқ...

4. Китобий характердаги фразеологизмлар

Китобий характердаги фразеологизмлар маиший мулоқот фразеологизмларидан бир томондан, мутлоқ ўзгача ишлатилиш соҳасига кўра, бошқа томондан, ўзининг специфик «юкори» экспрессив стилистик бўёқдорлиги би-

лан (китобийлик, тантаналик, шоироналик) ажралиб туради¹⁵.

Китобий характердаги фразеологизмлар, асосан, барча тил меъёрларига риоя қилиб яратилган матнлар, илмий адабий-бадий асарларда, умуман, адабий нутқ доирасида ишлатилади. Ушбу гуруҳға кирувчи фразеологизмлар терминологик, поэтик ва публицистик лексикаларға суянади. Расмий нутқлар, маъруза ва хатларда, одатда, китобий характердаги фразеологизмлар кўпроқ ишлатилади ва фразеологизмларни умумқўлланишдаги лексик синонимлар билан солиштирилганда аниқ ажратиш имконияти бўлади.

Б.Йўлдошевнинг фикрича, ўзбек тилидаги қўл қўймоқ, зиммага олмоқ, қўл кўтармоқ, ўртаға ташламоқ, овоз бермоқ, диққат марказида бўлмоқ кабилар китобий фразеологизмлардир¹⁶. Бундай фразеологизмлар ўзбек тилида 400 дан ортиқ бўлиб, публицистик ва илмий услубларда ҳам қўлланилади. Ушбу олимнинг таъкидлашича, ўзбек тили фразеологиясида китобий характердаги фразеологизмлар орасида араб тилидан ўзлашган «домиға тушмоқ», «лом-мим дея олмаслик»; форс-тожик тилидан ўтган «бир жону бир тан бўлмоқ», «тайёр ошға бақовул», «хизматға тухмат» каби ФБ лар ҳам бор. Фразеологик калькалар ҳам китобий ФБлар сирасига киради. Масалан: икки ўт орасида қолмоқ (остаться между двум огнём), ўз гази билан ўлчамоқ (мерить своим аршинам).

Ҳозирға қадар тилшуносликда фразеологизмларнинг экспрессив-стилистик қатламиға кўра аниқ чегаралаш мавжуд эмас. Шунинг учун маълум бир фразеологик бирликни у ёки бу турға тааллуқли деб айта олиш бирмунча мушкул. Масалан, Р.И.Рецкер таҳриридаги «Французча-русча фразеологик луғат»да ҳамма фразеологик бирликларға ҳам ҳавола белгиси қўйилмаган. Шу билан бирға, бошқа француз тили луғатларидаги фразеологик бирликлар билан солиштирилиб кўрилганда, уларнинг сўзлашув-маиший ёки оддий сўзлашув нутқиға тааллуқли бўлган ФБлар таркибига киритиш ҳам турлича намаён бўлади. Ш.Раҳматуллаев ва М.Содиқова фразеологик луғатларидаги ФБларға қўйилган ҳавола белгилари орасида ҳам маълум фарқларни кузатиш мумкин.

¹Х. Бердиёров, Р. Расулов, Б. Йўлдошев. Ўзбек фразеологиясидан материаллар. Самарқанд. 1983, 132-бет.

²Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1969. С. 193.

³А.В.Кунин. Фразеология современного английского языка. М., 1972. С. 251.

⁴А.Г.Назарян. Фразеология современного французского языка. М., 1987. С. 237.

⁵Я.И.Рецкер. Французско-русский фразеологический словарь. М., 1963.

⁶Ю.С.Степанов. Французская стилистика. М., 1965. С. 219.

⁷И.В.Арнольд. Стилистика современного английского языка. М., 1973. С. 160.

⁸Б. Йўлдошев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологизмларда функционал услубий хусусиятлар. Т., 1993. 24-бет.

⁹А.Н.Ефимов. Стилистика художественной речи. С. 280.

¹⁰Х. Ибрагимов. Разговорная фразеология в произведениях А. Зегерс. С. 132.

¹¹Ю.Ю. Авалиани. К сближению книжно-литературного языка и разговорной речи // Вопросы фразеологии IV. Самарқанд, 1971. С. 51.

¹²А.Э.Маматов. Стилистические функции фразеологических единиц в произведениях М.Эме. Л., 1979. С. 57.

¹³Б. Йўлдошев. Кўрсатилган диссертация. 45-бет.

¹⁴А.Э.Маматов. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. Дис. ...канд. филол. наук. Т., 1988.

¹⁵Н.М. Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1969. С. 193.

¹⁶Б. Йўлдошев. Кўрсатилган диссертация.

ЛИСОНИЙ-МАДАНИЙ ХУСУСИЯТНИ ИФОДАЛОВЧИ СЎЗЛАР ТАҲЛИЛИ

Анотация. Мақолада ўзбек тилида белги билдирувчи сўзларнинг семантик, лингвокультурологик хусусиятлари, бадиийликни таъминлашдаги ўрни ёритилган. Айрим белги-хусусият билдирувчи сўзлар семантикаси бадиий матн мисолида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: сифат, семантика, маънодошлик, лингвокультурология, эмоционал-экспрессив функция.

Аннотация. В статье освещены семантические, лингвокультурологические особенности слов узбекского языка, обозначающих признак предмета, освещена роль этих слов в обеспечении художественности текста. На примере художественного текста анализирована семантика отдельных слов, обозначающих признаки предмета.

Ключевые слова: прилагательное, семантика, синонимия, лингвокультурология, эмоционально-экспрессивная функция.

Annotation. The article presents semantic, especially lingvo-cultural peculiarities of Uzbek words denoting the signs of objects, as well as shows the role of these words in providing artistic features in texts. On the example of an artistic texts the semantics of individual words denoting the signs of objects are analysed.

Key words: adjective, semantics, synonymy, linguo-culturology, emotionally-expressive function.

Миллий кадрият деганда, энг аввало, тил ва миллий маданий, маънавий мерос назарда тутилади. Тил миллининг мавжудлик шартидир. Тил кишилар ўртасида алоқамуносабат вазифасидан ташқари, эмоционал-экспрессив функцияни ҳам бажаради. Тилнинг яна муҳим вазифаларидан бири тўплаш функциясидир. Тил асрлар бўйи яратилган маънавий бойликни тўплаш ва авлодларга етказиш вазифасини ҳам бажаради.

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида бир қатор янги йўналишлар шаклланмоқда. Компьютер лингвистикаси (тилнинг компьютер тизимида хосланган функциясини ёритади), психоллингвистика (лисоний базанинг фикрдан нутқий кўринишда реаллашувига қадар бўладиган жараёни, тилнинг инсон психикаси билан боғлиқ жиҳатларни таҳлил қилади), социоллингвистика (тил ва жамият муносабатини ўрганати), лингвокультурология (тилда халқ дунёқараши, маънавияти, урф-одат, анъаналари ифодасини ўрганатган соҳа) каби янги йўналишлар фанларнинг туташ соҳалари ҳисобланади. Гарчи, бу йўналишларга доир фикрларнинг илдизи анча узоқ даврларга тўғри келса-да, бу борадаги тадқиқотлар энди яратилмоқда.

Лингвокультурология тилшуносликнинг муҳим соҳаларидан бири бўлиб, халқ дунёқараши, тафаккури, миллий кадрият, урф-одат, анъаналарнинг тилда ифодаланган масалалари билан шуғулланади. Тилнинг бебаҳо хазиналиги шундаки, у маълумот беришдан ташқари, бутун бир халқнинг маънавий олами, маданий қарашларини ҳам ўзида акс эттиради. Ушбу мақолада лисоний-маданий масалаларнинг белги билдирувчи сўзлардаги ифодаси борасида сўз юритмоқчимиз.

Тилнинг коммуникатив, эмоционал-экспрессив функцияларида белги билдирувчи сўзлар муҳим ўрин тутати. Бундай сўзлар илмий ва публицистик услубдаги матнларга қараганда бадиий матнларда кўпроқ қўлланади. Бадиий асардаги белги билдирувчи сўзлар, асосан, матннинг жозибадорлигини, бадиийлигини таъминлаш учун, фикрни таъсирчан ифодалаш, китобхонга эстетик завқ бериш мақсадида ишлатилади. Муаллиф бу сўзларни ўз ижодида қўлланган экан, у китобхон эътиборини ўша ҳодиса ёки предметнинг қай даражада муҳимлигига жалб қилиш, асосий масала нимада эканини изохлаш, баҳо бериш, шу билан бирга, образ ва характерни, воқеа-ҳодисани тасвирлаб беришни мақсад қилади.

Белги билдирувчи сўзларнинг лингвокультурологик хусусиятлари халқ мақолларида кўпроқ намоён бўлади. Масалан, *Қора товук ҳам оқ тухум қилади* мақолидаги

қора ва *оқ* сўзларининг ҳар иккиси мақол мазмунига кўра бир субъектга – товукка тегишли. Ушбу мақолда инсонга ишонч билдириш орқали уни тўғри йўлга бошлаш мумкинлиги ҳақидаги халқимизнинг эзгу ғояси яширинган. Шу билан бир қаторда, халқнинг турмуш тарзи, яшаш муҳити, ижтимоий шароити ҳақида ҳам маълумот беради.

Баъзи мақолларда эса белги билдирувчи антоним сўзлар орқали халқнинг тиббий йўл-йўриқ, маслаҳатлари акс этади. Масалан, *Совуғинг ошса – бўстон, иссиғинг ошса – гўристон* мақолида инсон саломатлигида физиологик жараёнларга қай ҳолда аҳамият бериш ва бу орқали зарурий чоралар кўриш даркорлиги айтилади. Халқнинг инсон соғлиги, тиббиётга муносабати ўз ифодасини топган.

Ривожланган психология фани инсоннинг борлик ва унинг ҳодисаларига бағрикенглик билан муносабатда бўлишини унинг бахтли бўлиш асосларидан бири деб қарайди. Халқимиз эса бу ҳақиқатни анча олдин куйидаги мақол орқали ифодалаган: *Кенга кенг дунё, торга тор дунё*. Мақолдаги *кенг* сўзи отлашган ҳолда *кенг* фелли, мулойим инсонни изохлаган бўлса, *тор* сўзи баджаҳл, кўрс инсонни билдириб келган.

Белги билдирувчи сўзлар борлиқдаги нарса-ҳодисанинг хусусияти, шахс фел-атвори ҳақида маълумот берувчи муҳим манбадир. Шу билан бирга, белги билдирувчи лексемалар сўзларнинг лингвокультурологик қийматини белгилашга замин яратади. Буни биргина юқоридаги мақолда келтирилган “қора” сўзи семантикаси мисолида ҳам кўриш мумкин.

Қора сўзининг семантик имкониятлари бадиий матнда намоён бўлади. *Қора* ҳозирги ўзбек адабий тилида куйидаги маъноларда ишлатилади:

1. Ранг-туси мавжуд рангларнинг барчасидан тўқ: *қозонқуя, кўмир тусидаги*.
2. Шу тусга мойил тўқ рангли: *қорамтир. Қора нон. Қора гилос. Қора тупроқ. Қора бутлут*.
3. Ис, қурум босган, қорайган ёки оқланмаган, пардозланмаган: *Қора уй*.
4. Қоронғи: *нурсиз, зиёсиз*.
5. Шахмат, шашка каби ўйинларда оққа зид доналар ва шу доналар билан ўйновчи томон: *Қора билан ўйнамоқ. Қоралар ютди*.
6. Кўчма маънода, умуман, салбий белгини, салбий белгига эгалликни билдиради: *қора ният; қора кучлар*.
7. Нотўғри, ёмон, ярамас нарса, иш: *Ароқнинг ўзи оқ, қилмиши – қора*.
8. *Қора* баъзи сўзлар билан қўлланиб, улар англатган нарсага хос белги-ҳолатнинг кучли даражасини билдиради: *Қора совуқ. Қора қон йиғлатмоқ*.¹

Қора отлашиб, куйидаги маъноларда қўлланади:

1. Қора ёки қорага мойил нарса (кийим, мато ва ш.к.): *Байроқларга қора тутмоқ (тақмоқ), Қозонга яқин юрсанг,*

қораси юқар. 2. Бирор нарсанинг узоқдан ёки қоронгидан кўзга ташланувчи акси, ифодаси; шарпа. 3. Мўлжалга олинган ёки олинадиган нарса, нишон; мўлжал: *Қорага олмоқ*.

Қора сўзининг ўзбек тили изоҳли луғатида келтирилган 1-, 2-, 3-, 5- маънолари лингвокультурологик жиҳатдан бетараф бўлиб, фақат нарса-ҳодиса, буюмнинг рангини билдиришга хизмат қилган. 4-, 6-, 7-, 8-маънолари белги ифодалашда ташқари, халқнинг маданий қарашлари, алоҳида тафаккур тарзи ҳақида ҳам тасаввур беради.

Қора сўзининг семантикаси, унинг тарихий маънолари ҳақида бир қатор фикрлар билдирилган. Ўзбек халқи тарихида қора “улуғ”, “юксак” маъноларини билдирган. Бутун бир сулолага “қорахонийлар” деб ном қўйилиши, *Қоражон*, *Қоратой* деган исмлар халқнинг “қора” сўзига бўлган ижобий муносабатини англатади. Ёки Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” асарида Фарҳод туғилганда шохнинг саройни қора мато билан безашни буюргани ҳақидаги тасвир келтирилган. Буларнинг ҳаммаси қора сўзи семантикасида ижобий бўёқ мавжуд бўлганидан далолат беради.

Шунинг баробарида қора сўзи халқ дунёқараши, тасаввурда салбий маъно ҳам касб этиб борган. Буни сўз семантикасидаги контраст ҳолат сифатида баҳолаш мумкин. Масалан, “*Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар*” деган халқ мақолида қора “ёмонлик” семасини намоён қилган. Бу ўринда моддий қоралик назарда тутилган. Бора-бора сўзининг маъноси моддий бўлмаган воқеликка кўчган. Мақолнинг мазмунидан келиб чиқадиган мазмун қора сўзига “ёмонлик” семасини юклаган. Халқ назарида ёмон иллатлар, қусурлар “қора” сўзи семантикасида сингдирилган. Қора сўзидаги “ёмонлик”, “қўнгилсизлик” семалари замонга, вақтга нисбатан ҳам қўлланган. Масалан, “*Ўтган кунлар*” асарида “қора кунлар” бирикмаси учрайди. Бу ўринда қора кўчма маънода қўлланган бўлиб, бадиий образ кайфиятини, рухий ҳолатини, унинг бошидан кечираётган воқеа-ҳодисаларни кўрсатишга хизмат қилган: *Бу хўрлик, бу одатдан ташқари уятсизлик бечора қутидорни жуда эзган, нима қилмоққа хўрланган, таҳқир этилган қизини не йўсинда юпаттишга, бу қора кунларни қандоз қилиб ўтказишга билмас эди (116-б.)*.²

Қора куннинг “қисмлари”, жумладан, “қучоғи” ҳам қора билан сифатланган: *Бу кунги кеч Отабек билан Ҳомиднинг ҳаёт ва мамот масалаларини ўзининг қора қучоғига олган қоронги бир тун эди (87-б.)*.

Қора сўзининг коннотатив маъносига асосланган “қора ният” бирикмаси романдаги салбий қахрамонлардан бири бўлган Ҳомид образини тавсифлашда ишлатилган. Ўзининг қора ниятини амалга оширишда қора ишларга қўл уриши, ҳатто қотиллик содир этиши унинг “қора ният”ини изоҳлайди.

Қора воқеа деганда ҳам мудҳиш, ёқимсиз воқеа-ҳодисалар оқибатида кўнгил хиралиги назарда тутилади:

Кечанинг қоронғулиги устига меваларнинг қуюқ япроқлари қўшилди, бу майдон айниқса Отабекнинг ҳозирги кўнглига яқинлашиб келар эди. Унинг кўнгил меваси бу кунги қора воқеа билан қандай ўралиб йўқолиб кетган бўлса... (217-б.).

Қора сўзининг коннотатив маъносига асосланган қора ҳаёл бирикмаси ҳижрон, азоб, айрилиқ дарди билан йўғрилган қахрамоннинг рухий ҳолатини ифодалашга хизмат қилган:

“...лек бир хабар бўлмагач унинг кунлари англашилмовчиликда, қоронғуликда, гоҳ умид қучоғида, гоҳ қора ҳаёллар билан энтикарди” (227-б.).

Қора сўзи семантикасидаги маъно кўчиши рус тилидаги шу маънони ифодаловчи “чёрный” сўзи семантикасида мос келади.

“*Пустые, чёрные мечты*”³ деган мисрасида муаллиф “чёрные мечты” – қора ўй ҳаёллар, орзуларга берилган, тушкунликдаги Онегинни таърифлаган ҳолда унинг ички дунёсини очиб берган.

Пушкин ижодида “қора” маъносидаги чёрный сўзи семантикасидаги ўзгариш натижасида ясалган *чернавка* сўзи ишлатилган. *Чернавка* – “смуглянка”, яъни терисининг ранги буғдой рангидан қора рангга ўтиш ёки қора рангга бўлган киз, аёл кишига берилган нисбат.⁴ Бу сўз шоир ижодида ташқи кўринишга мос бўлган фаолият, ҳаракатни ифодалаш учун қўлланган: *Бросив зеркальце под лавку, позвала к себе Чернавку. Чернавка – шахсининг ташқи кўриниши ва фаолияти, ҳаракати мутаносиблигини англатувчи сўз. Сўз семантикаси “қорача кўринишга эга бўлган киз”дан – хўжайиннинг махфий, “қора – разил мақсаддаги ишларини бажарувчи шахс” даражасига ўзгарган.*

Қора сўзидаги салбий семалар давр ўтган сари кенгайиб борган ва ҳозирги кунда қора сўзининг бутун коннотатив семантикасини камраб олди, дейиш мумкин. Қоранинг мотам белгисини ифодалаш шундан далолат беради:

1277инчи йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсупбек ҳожи Қаноатшодан бир хат олди. Юсупбек ҳожи хатми Қуръон қилиб, юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди (303-б.).

Рус тилида ҳам қора рангли мато – “траурная тафта” қўлланган:

“И полку, с пыльной их семьёй; Задёрнул траурной тафтой (“Евгений Онегин”, 16-б.).

Рус ва ўзбек тилларида “чёрный” – “қора” ранг билдирувчи сўз аза, мотам, яъни инсонни бирор киши вафот этганда кийиладиган қора ёки одми рангдаги кийим, “қора тасма” ёки “лента” маъносини билдиради, айрим ҳолларда инсон тушкунликка тушиб, тарки дунё қилганда ёки кимдандир қаттиқ ранжиган ҳолатдаги руҳиятини ифодалайди.

“Қора” ва “чёрный” сўзлари семантикасидаги коннотатив семалар, бу сўзлар турли оилаларга мансуб тилларга оид бўлишига қарамадан, ўхшаш ҳисобланади. Бу ҳолат турли миллат вакиллариининг “ёмонлик”ка, “ёвузлик”ка муносабатлари бир хил эканлигидан далолат беради. Аммо бу сўзларни қўллашда фарқли жиҳатларни кузатиш мумкин. Жумладан, рус тилидаги “*қора, махфий, разил мақсадлардаги тотшириқларни бажарувчи шахс*” маъносидаги *Чернавка* сўзи семантикасидаги жараёнлар халқ дунёқараши, урф-одат, анъаналари, турмуш тарзи, ижтимоий муносабатлари ҳақида тўлиқ тасаввур беради.

Умуман, белги билдирувчи сўзлар экспрессив-эмоционал бўёқдорликни ифодалашда, халқ кадриятларини, урф-одатларини акс эттиришда муҳим ўрин тутаяди. Белги билдирувчи лексемаларнинг бундай хусусияти бадиий асар матнининг ўзига хослигини таъминлашда, ижодкор маҳоратини белгилашда аҳамиятлидир.

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. Т., 2008. 335-бет.

²А. Қодирий. Ўтган кунлар. Т., 1992. (Мисоллар шу манбадан олинди ва саҳифаси кавс ичида берилди).

³В.И. Даль. Толковый словарь русского языка. М., 1976. С. 940.

⁴Ўша асар, ўша бет.

ONA TILI VA ADABIYOT FANIDAN NAZORAT ISHLARI*

8-sinf (ijodiy bayon)

AQLLI VA TADBIRSIZ ODAM

Aqli odamlar hamisha hushyor bo'lishadi, hodisalar jilovini o'z qo'llarida saqlab, xavfli girdobga tushmasdan sohilga yetib olishadi. Tadbirsiz odamlarga kelsak, ular ikkilanadigan, jasoratsiz, tez-tez fikrlaridan qaytadigan bo'lishadi, biror hodisa ro'y berganida ular o'zlarini yo'qotib qo'yishadi. O'z baxtlarini saqlab qolish qobiliyatidan mahrum bo'lganidan oh-voh qila-qila, o'zlarini har yoqqa urishadi. Uch baliq hikoyasidagi kun ularning boshiga tushadi.

Naql qilibdurlarki, yo'ldan uzoq, o'tkinchilardan xoli bir yerda ko'l bor edi, unda uch baliq yashar edi. Bulardan ikkisi tadbirkor va ehtiyotkor, biri esa xom va tajribasiz edi. Kunlardan birida tasodifan ikki ovchi ko'l yonidan o'tib qoldi, ko'zlari uchta baliqqa tushdi. Ular ertaga kelib, uchala baliqni tutishga va'dalashib, jo'nab ketishdi. Baliqlar ularning so'zini eshitgan edi. Ularning biri tadbirli bo'lib, zolim zamonaning zulmi va g'addor falakning vafosizligini ko'rgan. Shu bois u suv kelar tarafdin chiqib, boshqa ko'lga borib oldi. Ko'p o'tmay baliqchilar kelib, suvning kirar va chiqar tomonini mahkam berkitishdi. Birinchi baliqqa nisbatan tartibsizroq, lekin aql va farosatdan mahrum bo'lmagan ikkinchi baliq vaziyatni ko'rib shunday dedi:

– Fursatni qo'ldan berdim. Endi tadbir va hiylani ishga solish payti keldi. Tipirchilab u yoq-bu yoqqa qochgan bilan foyda yo'q. Umidsizlikka tushmay, najot yo'lini axtarmoq kerak.

Shunday deb baliq suv yuziga qalqib chiqdi va o'zini o'lganga solib yotdi. Bir baliqchi uni olib, o'lgan gumon qildi va suv chiqib ketadigan ariq bo'yiga tashladi. Baliq sudrala-sudrala oqar suvga tushib oldi, hiyla ishlatib, o'z jonini qutqardi.

Xom va tadbirsiz baliq esa o'zini yo'qotib, u yoqdan bu yoqqa qochib yurar, goho suv ostiga sho'ng'ir, goho yuzaga chiqar edi. U oqibat baliqchilar to'riga ilindi.

Matn asosida reja tuzing va o'z fikrlaringizni qo'shib bayonni davom ettiring.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Hol qaysi gapda qo'llangan?

A. Insonning ulug'ligi, go'zalligi mehnat tufayli

B. Qiz yigitning so'zlarini diqqat bilan tingladi
C. Hamma uning nimalardir gapirishini kutar edi
D. O'qituvchilar butun insoniyatning kelajagini tarbiyalaydi

2. Eganing asosiy grammatik shaklini belgilang:

1) ot turkumiga xos bo'lishi; 2) kesimdan oldin kelishi; 3) so'zning bosh kelishikda bo'lishi.

- A. 1
B. 2
C. 3
D. 1, 2, 3

3. «Ne bo'lursan» g'azalida qanday she'riy san'at qo'llangan?

- A. Irsoli masal, tazod
B. Kitobot, tajnis
C. Talmih, tanosub
D. Tazod, ishtiyoq

4. Qaysi javobda so'z birikmasi berilgan?

- A. Dalalar ko'm-ko'k
B. Yerimiz unumli
C. Yorug' xona
D. Murod indamas

5. So'zlarning o'zaro teng bog'lanishi qaysi qatorda berilgan?

- A. Muhtasham shaharcha
B. Kitobdan foydalanish
C. Go'zallik va poklik
D. Otam bilan bormoq

6. Qaysi qatordagi so'z birikmasida bosh (hokim) so'z fe'lining ravishdosh shakli bilan ifodalangan?

- A. O'qdan tez
B. Sekin o'qigan
C. O'ziga ishonish
D. Kelajakni o'ylab

7. Sintaksisda nimalar o'rganiladi?

A. Til birliklari
B. So'z va so'z birikmalarining tasnifi
C. So'z birikmalari va gap
D. So'z, ibora, so'z birikmasi, so'zlar qo'shilmasi, gap va uning turlari

8. Bog'lama sodda kesim mavjud bo'lgan gapni belgilang.

- A. Sanjar bilan Sherzod bog' tomon yurdi
B. Qani endi, shu vaqt muzdek suv bo'lsa

*Davomi. Boshi jurnalning 2013 yil 11-,12- va 2014yil 1-sonida berilgan.

C. Insonga xos fazilatlar boshi aqldir

D. Temirchining uyi tor bo'lsa ham, fe'li keng edi

9. Gap qaysi qatorda berilgan?

- A. Qop-qora ko'zlar
- B. Yaxshilikni ko'zlar
- C. Hikoyani o'qib
- D. O'qilgan hikoya

10. Quyidagi so'zlardan qaysilari bir-biriga tobe bog'lanishi mumkin?

1) tol, terak; 2) hikoya, o'qimoq; 3) telefon, gapirmoq; 4) katta, oshqovoq; 5) uy, eshik; 6) o'rik, g'alla

- A. 1,2,3,4,5,6
- B. 2,3,4,5,6
- C. 3,4,5,6
- D. 2,3,4,5

11. Til bo'limlarini sanang. _____

12. Didaktik maqsadga ko'ra insholar necha xil bo'ladi? _____

O'ZBEK TILI FANIDAN NAZORAT ISHLARI

8-sinf

Matn yaratish

1. Mustaqil yurt farzandiman.
2. Ona – ulug' zot.
3. Mening oilam.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Qaysi qatorda tasdiq, inkor gaplar berilgan?

- A. Eshitdimki, u o'sha yerga boradi. Abror aslo yolg'on gapirmaydi
- B. Oltin kuz keldi va havo soviy boshladi
- C. Kuz faslida paxta teriladi. Bog'larda mevalar yig'iladi
- D. Bugun maktabga vaqtli keldim. Kutubxonadan kitob oldim

2. Qaysi qatorda darak gap berilgan?

- A. Kutubxonada kitoblar ko'p
- B. Oltin kuz keldi-a?
- C. Maktabga borasanmi?
- D. Eh, biz g'olibmiz

3. Maqolni davom ettiring. «Til – millat

- A. Obro'si
- B. Baxti
- C. Ko'zgusi
- D. Aqli

4. Maktabga kech qolib kelinmasin gapining turini aniqlang.

- A. Tasdiq gap
- B. Inkor gap
- C. Buyruq gap
- D. Yig'iq gap

5. Berilgan so'zlarning ma'nodoshlari qaysi qatorda berilgan? *Katta, o'jar, ozgina.*

- A. Tinmay, o'roq, totmoq
- B. Kichik, hashar, bel
- C. Yirik, qaysar, jindakkina
- D. Fursat, muloyim, ijozat

6. Qaysi qatorda undalma berilgan?

- A. Tepada bir parcha oq bulut suzib yuribdi
- B. Ilgari kutubxonaga borarmidingiz?
- C. Do'stim, menga yaxshi maslahat berdingiz
- D. Do'stim mehmonga taklif qildi

7. Ali Qushchi Ulug'bekka kim bo'lgan?

- A. Do'st
- B. Shogird
- C. Og'ayni
- D. Ustoz

8. Qaysi qatorda «Bashorat» so'zining to'g'ri tarjimasini berilgan?

- A. Предсказание
- B. Трагедия
- C. Загадка
- D. Таинственный

9. Qaysi qatorda qo'shma fe'l berilmagan?

- A. So'zlab ber
- B. Olib ber
- C. Mayin-mayin
- D. Suzib chiq

10. Qaysi qatorda ko'makchi berilgan?

- A. Bilan, ammo
- B. Tomon, qarab
- C. Shu, bu
- D. Voy, uf, eh

11. Qaysi shaharni «Sharq darvozasi» deb atashgan? _____

12. «Muhokamat ul-lug'atayn» nomli kitobning muallifi kim? _____

ВАТАНГА ЭЪТИҚОДИ БУЮК ФАРЗАНД

«Адабиёт» (8-синф).

Ўзбекистон халқ шоири

Муҳаммад Юсуф.

“Улуғимсан, Ватаним”, “Меҳр қолур”, “Юртим, адо бўлмас армонларинг бор...”, “Биз бахтли бўламиз”.

Халқ шоири. Ушбу номга, мавқега сазовор бўлиш, ҳақиқий маънода эл дарди унинг ташвиш-у қувончларига шерик бўлиш, қалбдан ҳис этиш, севиш ва унинг учун қайғуриб яшаш ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган тақдир. Албатта, бундай фидойликнинг мукофоти ҳам бор. Зеро, халқ яшар экан, у тан олган шоирнинг чироғи ўчмайди.

Муҳаммад Юсуф – асл халқ шоири эди. Ўзбекистоннинг қайси жойига бормасин атрофи ҳамиша шеър-сўз ихлосмандлари билан гавжум эди.

Шоир шеърларининг халқимиз қалбига сизиб кирганига сабаб битта: ҳар бир туйғуси ҳаводан эмас тупроқдан озикланган, ҳар бир сатри халқимизнинг қадим қарашларига уйғун:

*Бўлар элнинг болалари бир-бирин дер
Бўлмас элнинг болалари бир-бирин ер.
Бир бўл энди, қадри баланд*

*қаддингни кер,
Халқ бўл, элим, халқ бўл, элим,
халқ бўл, элим!*

Ёки бугун ҳам ёшларимиз орасида қўшиққа айланиб кетган бу сатрларни ҳар гал эшитсангиз, сизнинг-да кўнглингиз тўликади:

*Мен дунёни нима қилдим,
Ўзинг ёруғ жаҳоним,
Ўзим ҳоқон,
Ўзим султон,
Сен тахти Сулаймоним,
Ёлғизим,
Ягона дейми,
Топинган қошонам дейми,
Ўзинг менинг улуғлардан
Улуғимсан, Ватаним!..*

Шоир эл-юртимиз бошига оғир кунлар тушганда «Ҳеч кимга бермаймиз сени, Ўзбекистон!», дея кураш майдонига тушиди ва бу сатрлар халқимиз ўртасида шиорга айланиб кетди.

Халқнинг асл фарзандлари ҳамиша эсланади. Ватан унутмайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 27 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф таваллудининг 60 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори бунинг яна бир ёрқин далилидир. Қарорда таъкидланганидек, миллий адабиётимиз ва маданиятимизни ривожлантириш,

халқимиз маънавияти, онгу тафаккурини юксалтириш, ёш авлод қалбида ўзликни англаш, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини, эзгу фазилатларни камол топтириш борасида ёрқин истеъдоди, бетакрор бадиий асарлари, ибратли ижтимоий фаолияти билан қатта ҳисса қўшгани инobatга олиниб, Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф таваллудининг 60 йиллиги мамлакатимиз миқёсида кенг нишонланмоқда.

Шоирнинг «Сайланма» асарлари, «Муҳаммад Юсуф замондошлари хотирасида» тўпламини нашр этиш ишлари бошлаб юборилди. Ижодкорнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳужжатли фильм яратилади. Мамлакатимиз таълим муассасалари, ҳарбий қисмлар, меҳнат жамоалари ва маҳаллаларда таниқли адиб ва олимлар, санъаткорлар иштирокида шоир ижодига бағишланган учрашувлар, адабий кечалар ташкил этилади. Муҳаммад Юсуф яшаган Тошкент шаҳар, Мирзо Улуғбек тумани, Пушкин-Солор кўчаси, 1-уйда ёдгорлик лавҳаси ўрнатилади.

Буларнинг барчаси бир умр халқини севган фарзандига эл-юртимиз ва давлатимизнинг ўзига хос улуғ эҳтиромидир.

МУҲАММАД АКАНИ АНЧА ОВОРА ҚИЛГАНМАН

Шоирнинг рафиқаси Назира ас-Салом билан суҳбат

– «Улуғимсан, Ватаним» шеърининг ёзилиш тарихи ҳақида гапириб берсангиз...

– «Улуғимсан, Ватаним» шеъри тарихимиз, қолаверса, ўтмишимиздаги энг ёруғ сиймолар номи билан боғланган.

*Сен Машрабсан,
Халқда тумор,
Балхда дорға осилган.
Навоийсан, шоҳ ёнида
Фақирни дуо қилган.
Яссавийсан, меники деб
Кўринган даъво қилган.*

ёки

*Сен Хўжандсан,
Чингизларга
Дарвозасин очмаган,
Темур Малик орқасидан
Сирдарёга сакраган.
Муқаннасан, қорачиғи
Оловларга сачраган...*

Ватан мавзуси лейтмотив – ўзақ гоё ва мағиз фикр бўлиб янграйди. Шоир Ватан қиёфаси ва моҳиятини ҳар қарич тупроқ учун жон берган фарзандлари тутумида кўради. Бу ҳам шоирнинг бир топилдиғи, бу ўша пайт учун янгилик эди. Ушбу шеър Муҳаммад Юсуфнинг ажодларимизга, тарихимизга бўлган чуқур эҳтиромидир.

– Шоир «Мадина» шеърида «*Биз ҳали ҳаммадан ўтамиз қизим!..*», деса, яна бир шеърида, «*Ё Тошкентда энг зўр шоир бўламан, ё қишлоққа қайтиб ариқ бўйида ялпизга суяниб ўлиб қоламан*» дейди. Муҳаммад Юсуф учун адабий планка қандай бўлган?

– Генерал бўлишни орзу қилмаган аскар аскар эмас, дейишади. «*Ё Тошкентда энг зўр шоир бўламан, ё қишлоққа қайтиб ариқ бўйида ялпизга суяниб ўлиб қоламан*» мисралари ҳали ўсмирлигида ёзилган. Фикримча, халқ қалбидан жой ололмасанг, ҳеч бўлмаса даладаги «ялпизларга ошно бўла бил» деган ишора бор.

«*Биз ҳали ҳаммадан ўтамиз, қизим*» мисралари ёзилганда ҳам ҳали танилиб улгурмаганди. Аммо бир қадар ҳаётини тажрибага эга, тўсиқларга, қаршилиқларга учраб «пишган» эди. Муҳаммад ака ўз келажакига ишониб, қалам тебратди:

*Сен йиғлоқ туғилдинг, мен ёзолмадим,
Ёзган шеъримни ҳам ўтказолмадим.*

*Аммо, ишон ахир, булбул юрагим,
Мен уни бекорга ўтга солмадим.*

*Бу ёруғ дунёда менинг қолар қизим.
Биз ҳали ҳаммадан ўтамиз, қизим.*

«Менинг қолар қизим» мисраларини қизининг унинг қаламини тутишига ҳам ишора, деб тушунаман бугун.

Муҳаммад Юсуф шеърият йўлларида барча тўсиқни енгиб ўтди. Халқининг қалбидан мустаҳкам ўрин олди. У мақсадига эришди. Аммо бу мураккаб йўлда ҳалол, пок, самимий, беғубор қалбини, ўзига ишончини, мустаҳкам иродага, катта шеъриятга бўлган эътиқодини сақлаб қолди. Мана шу – унинг ютуғи ҳам, муддаоси ҳам эди.

– Кўпчилик «*Биз бахтли бўламиз*» шеъридаги «*Киприклари узун кокиллари*дан» сатрини Усмон Носирнинг «*киприги кўксига соя солган*» ташбеҳи билан боғлашига қандай қарайсиз?

– Бу асло тақлид эмас. Муҳаммад ака Усмон Носир ижодини севиб мутолаа қилган ва унинг ижодидаги жўшқинликдан таъсирланган, илҳомланган. Натижада, унга такрор-такрор мурожаат қилган:

*Ҳеч бўлмаса Усмон хокин
Келтирмоққа яраб қўй.*

ёки

*Шеъринг қўй, юр Қўқон кетайлик, Усмон,
Сен дўстим деганинг ҳаммаси душман.*

*Усмоннинг қисматин бу Ўзбекистон
Билгай кунлар ҳали келмоғи бордир.*

ёки

*Қайинбарғлар ётибқаро кўзини
Олисларда қолган Усмонларинг бор.*

ёки «Лаганбардорлар» шеърида
*Авал Усмонларни сотиб, кейинроқ
Фарёд кўтарган ҳам – лаганбардорлар.*

Усмон Носирга бўлган катта меҳр-муҳаббати туфайли унинг хокини узоқ Кемероводан ўз юртига олиб келиш каби масъулиятли ишда ҳисса қўшишни ҳам шараф деб билган.

– Шоир суҳбатларидан бирида «*Мен машҳур шоир эмас – машҳур бешафқат*» деган экан. Машҳурликнинг юки билан боғлиқ қандай хотиралар сизда сақланиб қолган?

– Ургутлик бир акаси Рустам Облоеров бир куни бир воқеани айтиб берганди. У киши Рустам акани уйларига тез-тез бориб турарди. Бир гал Рустам ака, бир киши уларни зиёфатга таклиф қилганини айтибди. Муҳаммад ака истар-истамас (бундай ўтиришларни хушламасди) рози бўлибди. Аммо боргач, дастурхон ясатилган жойга эмас, хизмат қилиб юрганларнинг дастурхонига ўтириб олибди. Яъни, у киши хушомад, мақтовларни ёқтирмасди. Бунга ўхшаган воқеаларни кўплаб келтириш мумкин. «Машҳур бешафқат» ибораси эса салгина танилиб қолса «машҳурлик» касаллигига гирифторм бўлганларга ўзи орқали ёзилган.

– Лирик чекиниш қилиб, гарчи бу ҳақда кўп айтилган бўлса-да, «*Бодомзорга олиб кетадиган трамвай*»лар ҳақида сўрасанг...

– Бир вақтлар Муҳаммад ака шаҳримизнинг Навоий кўчасидаги трамвай бекатларида мени кўтиб ўтиравериш, чарчаганидан ёзилган-да бу шеър. Фалон бекатда кутаман, деб яқин дўсти Бахтиёр Муҳаммадиевдан айттириб юборса, мен бошқа бекатдан қочиб қолиб, анча овора қилганман Муҳаммад акангизни.

– Муҳаммад Юсуфнинг адабий таржималари ҳақида кам биламиз. Шоир жаҳон адабиётидан кўпроқ кимларни ўқирди?

– Муҳаммад ака таржимага жиддий қараган. Таржима қилинаётган шоирнинг асаридagi шира, услубни бера оламанми, деган хавотир бўлган. Шу туфайли таржима қилган шеърлари кам.

Муҳаммад ака мумтоз Шарқ шеърияти намоёндаларидан Навоий, Фузулий, Фирдавсий, Низомий Ганжавий асарларини кўп мутолаа қиларди. Фарб адабиётдан Гёте, Байрон, Пушкин, Есенин, Лермонтов, Блок шеъриятдан илҳомланган. Бундан ташқари, насрий асарларни кўп ўқирди. Бунга Тольстой, Шолохов, айниқса, Шукшин асарларини ўқиб ўрганган, изланган.

Суҳбатдош: Улдона АБДУРАҲМОНОВА

* * *

Чинакам шоирнинг қалбида аллақандай соҳир куш доимо сайраб туради, деган гапни кўп бора эшитгандик. Уша куш айнан Муҳаммаджоннинг, Муҳаммад Юсуфнинг юрагида ошён қурганига мен астойдил ишонганман. Унинг кўзлари ҳам, чеҳраси ҳам ҳаммиша латиф бир куйни хониш қилгандай эди. У ўз элини, халқи, Ватанини чин фарзанддай, беғараз, сидқидилдан яхши кўрар эди. Шу меҳрнинг натижаси ўлароқ, унинг шеърлари ҳам худди шундоқ бе-миннат ва беғараз шеърият сифатида майдонга келди. У обрў талашмас, иззатини сўроқлаб юришдан ор қиларди. Худди шундоқ яхши инсонгина яхши ижодкор бўлиши табиий ва қонунийдир. Ҳақиқий маънодаги барҳаётлик, завол билмаслик Муҳаммад Юсуф ижодига ҳам тааллуқли десам, иншоллоҳ, хато қилмагайдирман.

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон халқ шоири

* * *

Шеърият – Муҳаммад Юсуф учун том маънода қисматга айланди. Сўз йўли, шеър йўли унинг ҳаёт йўли, умрий тақдирини белгилаб берди.

Ватан ҳақида қаламкаш зоти борки ёзган, ёзаяпти. Бироқ «Осмонга бўй чўзган оқтерак ўлкам!» ёки «Ўзбекистон, жоним тўшай соянгга, Римни алишмасман бедапоянрга» дейишнинг гашти ўзгача. Ватаннинг ўзи мисол тушунарли, ҳалол ва хокисор эли янглиғ соддагина қилиб айтганга не етсин:

*Сен – шохлари осмонларга
Тегиб турган чинорим,
Ота десам,
Ўғлим деб, бош эгиб турган чинорим,
Қўйнимдаги ифтихорим,
Бўйнимдаги туморим,
Ўзинг менинг улуғлардан
Улуғимсан, Ватаним!*

Шоирнинг қадду қомати, қалбининг бўю бастини, киёфасию кўнгил дунёсини шеъри кўрсатади, унинг зоҳири ҳам, ботини ҳам ўз шеъридир.

Бу шеърият ўз-ўзидан яралгани йўқ. Худо берган бу истеъдод «Шувоқлари кўчган эски уйлар», ажин босган азиз ва қадрдон юзларни эслатувчи ним нураган паҳса деворлару тупроқ кўчаларнинг тунги сукутларидан, онаизорларнинг меҳру соғинчлари, оталарнинг умрий заҳматлари иси келгучи яқтак-чопонлари, сулув қизларнинг кулгуларию қошу киприклари аро ўсма майсасидек кўкариб, барг ёзиб камол топди. Бу шеърият меҳру соғинч, дарду ҳижрон, тириклик ва ўлим, дийдор ва айрилиқ тарбиясини олган. Шунинг учун унда меҳр ҳам, соғинч ҳам бисёр.

Шоир савол ҳам бермайди, жавоб ҳам сўрамайди. Шеърлар сизни сўроққа тутмайди. У бор-йўғи кўнгилни тўқади, шеър шаклида саҳифаларга тўкилган кўнгил кишига юк юкламайди. Сиз уларни шундоқлигича, яъни шеърларни кўнгил мисол, кўнгилни шеърлар янглиғ қабул қиласиз. Бу шеърлар дарҳол, дафъатан сизнинг биродарингиз, ёру синглингиз, онангизу Ватанингизга айланиб қолади.

Беихтиёр баҳор чечакларини сочаётган жозиб оқшом аро унинг ўйчан киёфаси гавдаланади, дийдалари остида бир жуфт безовта куш ин қурган, яшилаб тикилсангиз – кўклам ёмғирларида ивиган оқ кўйлаги остидан озгин жусаси ичра юраги кўриниб тургандай... Уни эл рағбатига сазовор этган – шеърлари, деҳқон қўлидаги нондай жайдари ва соддаваш шеърияти. Уларда даъво йўқ, ўзига маҳлиёлик ва бодилик йўқ. Шеърлар – кўнгил боғининг шавқ шамолларида шовуллаб тўкилган япроқларидир. «Жайрон, нега кўзинг тўла ёш?» дейилган, бир боғнинг раҳму шафқати беркиниб ётган сатргинада жайрон кўзларини далаларнинг ғубори чулғаган ойсингиллар учун бир дунё меҳр бордир.

Сирожиддин САЙИД,
Ўзбекистон халқ шоири

* * *

Муҳаммад Юсуф Андижон вилояти Марҳамат туманининг сўлим қишлоғида туғилган. У толлар, тераклар ва турфа дараклар билан дўстлашган, капалак, булбул, қалдирғочлар ила ўйнаган, табиатга туганмас меҳр қўйган. Ям-яшил бедапоялар, чексиз далалар, ўт-ўланлар оғушида кечган болалиги, ўсмирлиги. У онасининг кучоғида тойчоқдек эркаланган, синглисини суйган жонидек. Ҳар бир юртдошига, қишлоғига, бутун Ўзбекистонига меҳри тобланган офтобдек. Шундан у табиат шоири, эл шоири бўлиб етишган. Биргина мисол:

*Ер айланар, Ер айланар,
Ер югуриб тинмайди,
Яктагининг енгларидан
Тер югуриб тинмайди.
Қўлинг тегмай бу дунёда
Битта гиёҳ унмайди,
Тин билмаган жоним менинг,
Бободехқоним менинг...*

Беихтиёр шеърни ўқиб, оддий бободехқонни севиб қоласиз, у билан ҳасратлашасиз! Ёнасиз – куясиз, ҳайратланасиз, унга таҳсин ўқийсиз, у сизнинг ҳам қадрдонингиз бўлади, шубҳасиз. Унинг аксарият шеърларида юрт манзараси, меҳнаткаш ўзбекнинг тийнати бутун кўриниши, сийрати содда сатрларда намоён бўлади, мадҳ этилади. Шунинг учун шоирнинг шеърларини кетмончидан тортиб, илм одамигача тушунади, севиб қолади. Ушбу мақолани ёзаётган чоғда Муҳаммад Юсуфнинг «Осмоннинг охири» номли достондек узун шеърини ўқиб, (аввал эътибор бермаган эканман) шоирнинг шакл изланишидан қувондим. Шеърнинг менга ёққанлиги – эркин вазнда, фикрни ҳам эркин, бемалол айта олганлигида. Унинг шеъриятдаги ростгўйлигидан ҳайратландим. Зотан, у барча шеърларида рост куйлашга интиланган. Шунинг учун эл назарига тушган, эл ардоғида бўлган. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Юсуф хулқидан, қонидан, юрагидан яралган шеър – Муҳаммад Юсуф бўлиб қолган.

Турсун АЛИ,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
адабий маслаҳатчиси

* * *

Президентимиз раҳнамолигида истиқлол йилларида амалга оширилган улкан бунёдкорлик ишларини, халқимиз эришган ютуқ ва марраларни юксак пардаларда куйлаган Муҳаммад Юсуф шеърлари кириб бормаган хонадон юртимизда йўқ. Унинг ўзи каби содда ва самимий сатрлари ҳамон шеърият мухлислари томонидан севиб мутолаа қилинади.

Нисбатан қисқа, ammo жўшқин ижодий фаолияти давомида халқ дилига яқин, равон, бетакрор ифода, самимият ва оҳорли ташбеҳларга бой шеърлари билан замонавий адабиётимиз равнақига муносиб ҳисса қўшган Муҳаммад Юсуф нозиктаъб, атрофидагиларга меҳрибон, халқини, туғилиб ўсган юртини, киндик қони томган тупроқни юракдан ардоқлайдиган ғурури баланд инсон эди. Шеърларининг тезда машҳур бўлиб, барчага бирдек ёқиши шундан бўлса эҳтимол.

Хуршида ҚУЧҚОРОВА,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Андижон вилояти бўлими раҳбари

UzA. uz. ва вақтли матбуот нашрлари
материаллари асосида тайёрланди.